

Jaký je náš vesmír?

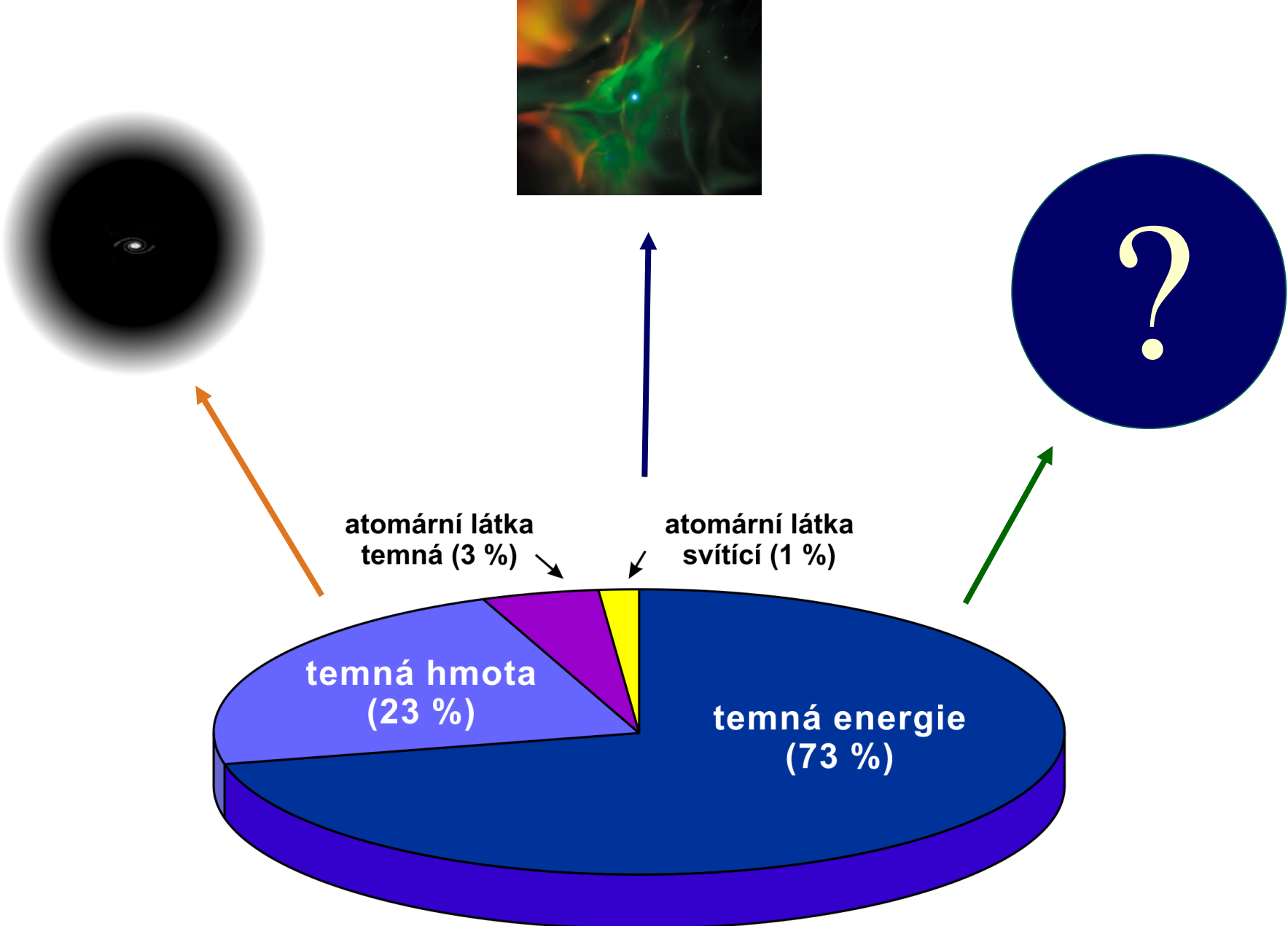

Petr Kulhánek
Univerzita Palackého
Přírodovědecká fakulta
21. 1. 2010

kulhanek@aldebaran.cz
<http://www.aldebaran.cz>

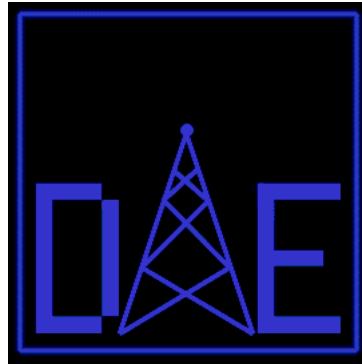
Složení vesmíru

Temná energie

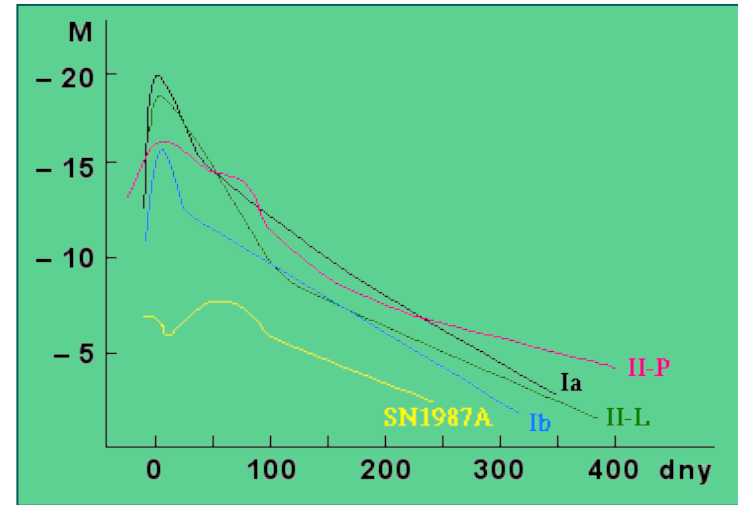
SN Ia

velkorozměrová
struktura

reliktní
záření

Experimenty – supernovy typu Ia

Supernova typu Ia - přenos látky z hvězdy na bílého trpaslíka, který zvětšuje hmotnost. Po překročení Chandrasekharovy meze ($1,4 M_{\odot}$) se bílý trpaslík zhroutí do neutronové hvězdy. Explozivnímu termonukleární hoření C, O na Ni 56 v celém objemu trpaslíka. Množství uvolněné energie je vždy zhruba stejné, takže z relativní pozorované jasnosti lze vypočítat vzdálenost příslušné supernovy. Přesnější hodnoty se pak určí z tvaru světelné křivky.

Adam Riess (Space Telescope Science Institute, Baltimore, 1998) + Saul Perlmutter (Lawrence Berkeley National Laboratory, 1999): Měření vzdálenosti a červeného posuvu supernov Ia. Zjištěna urychlovaná expanze. To znamená ve svém důsledku přítomnost temné energie ve vesmíru, která se projevuje záporným tlakem. Nejvzdálenější použitá supernova byl objekt 1997ff.

Další projekty: Obě zmíněné skupiny spolu s Alexejem Filipenkem pořídily do roku 2003 soubor 230 supernov. Tyto objekty byly vyhledávány také v *klíčovém projektu HST* pro určení Hubbleovy konstanty i v současných přehlídkových projektech, například projektu GOODS.

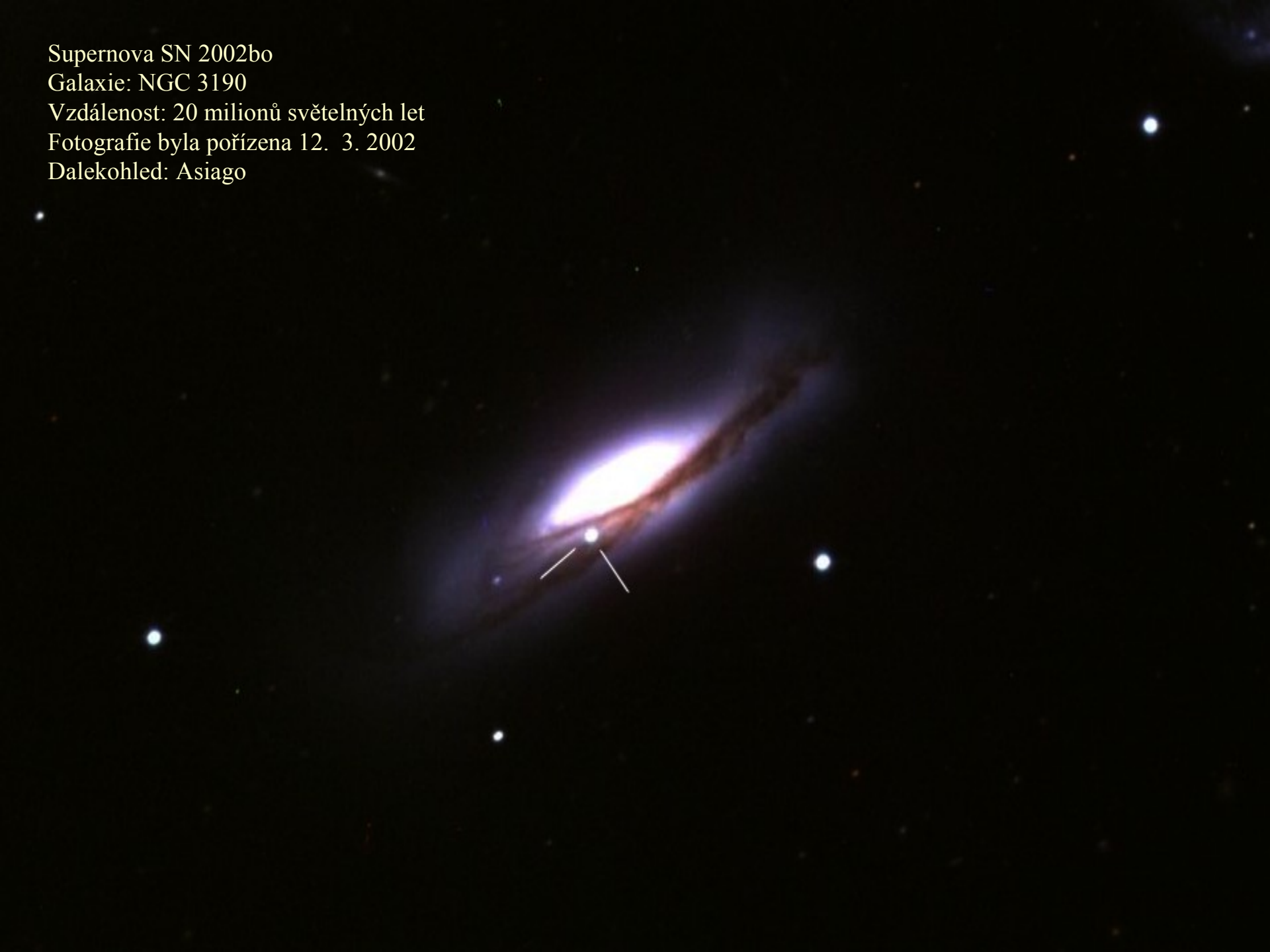
Supernova SN 2002bo

Galaxie: NGC 3190

Vzdálenost: 20 milionů světelných let

Fotografie byla pořízena 12. 3. 2002

Dalekohled: Asiago

ROZMĚR VESMÍRU

Velký třesk

zpomalená expanze

zrychlená expanze

velké rozervání

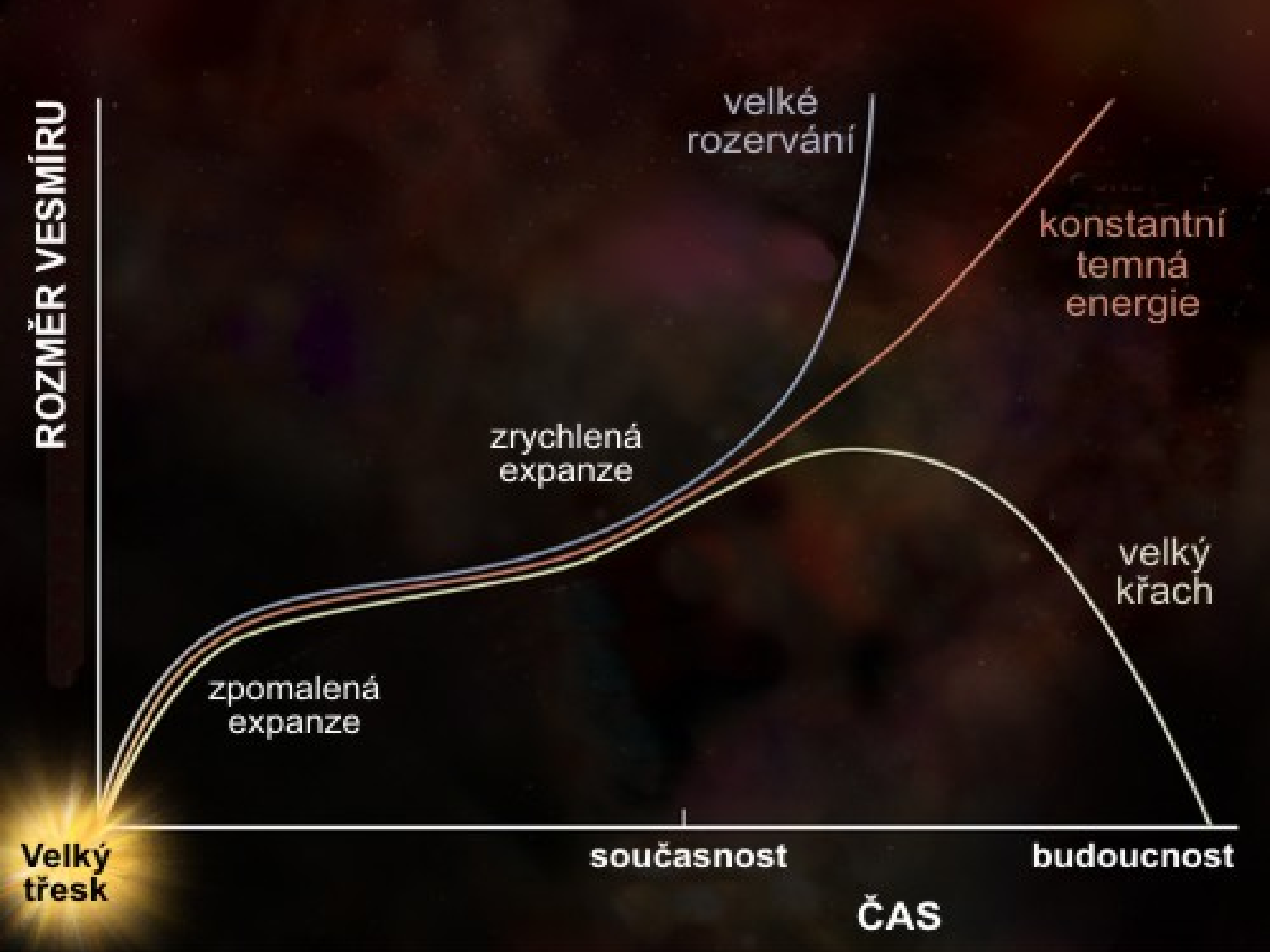
konstantní temná energie

velký křach

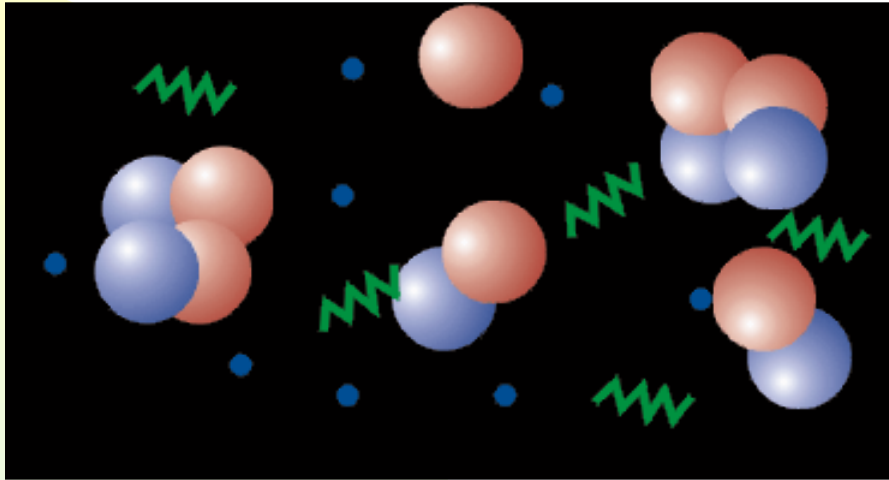
současnost

budoucnost

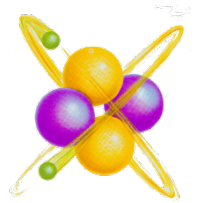
ČAS

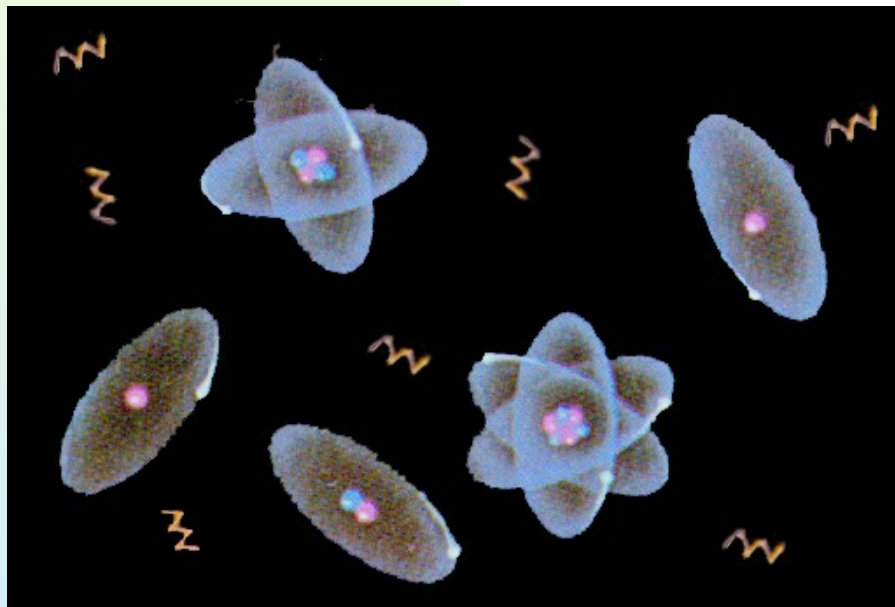
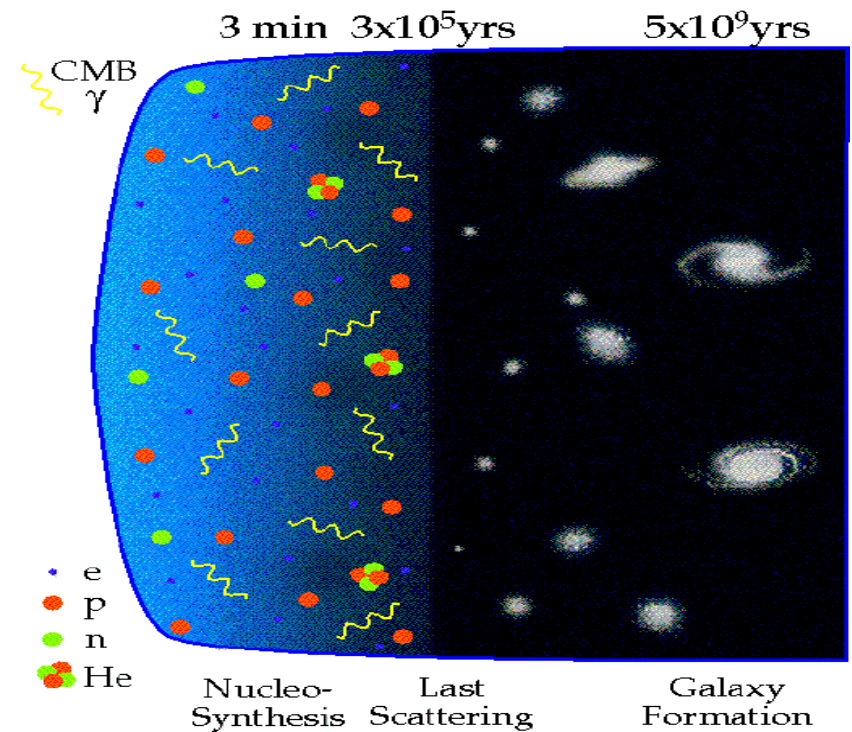
Experimenty – reliktní záření

Čas: 384 000 let
Teplota: 4000 K
Energie: 0.4 eV

(Very) Brief History

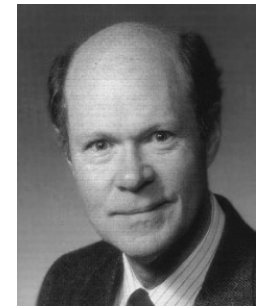
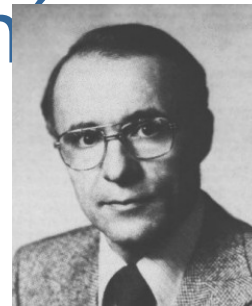

Ralph Alpher, Hans Bethe, George Gamow, 1948

Experimenty – reliktní záření

Arno Penzias, Robert Wilson, 1965

Bell Telephone Laboratories, Murray Hill, New Jersey

1960: A.B. Crawford navrhl anténu pro sledování Echa

1963: ukončení sledování Echa

1965: radiové mapování mléčné dráhy

1965: Astrophysical Journal - dvojčlánek

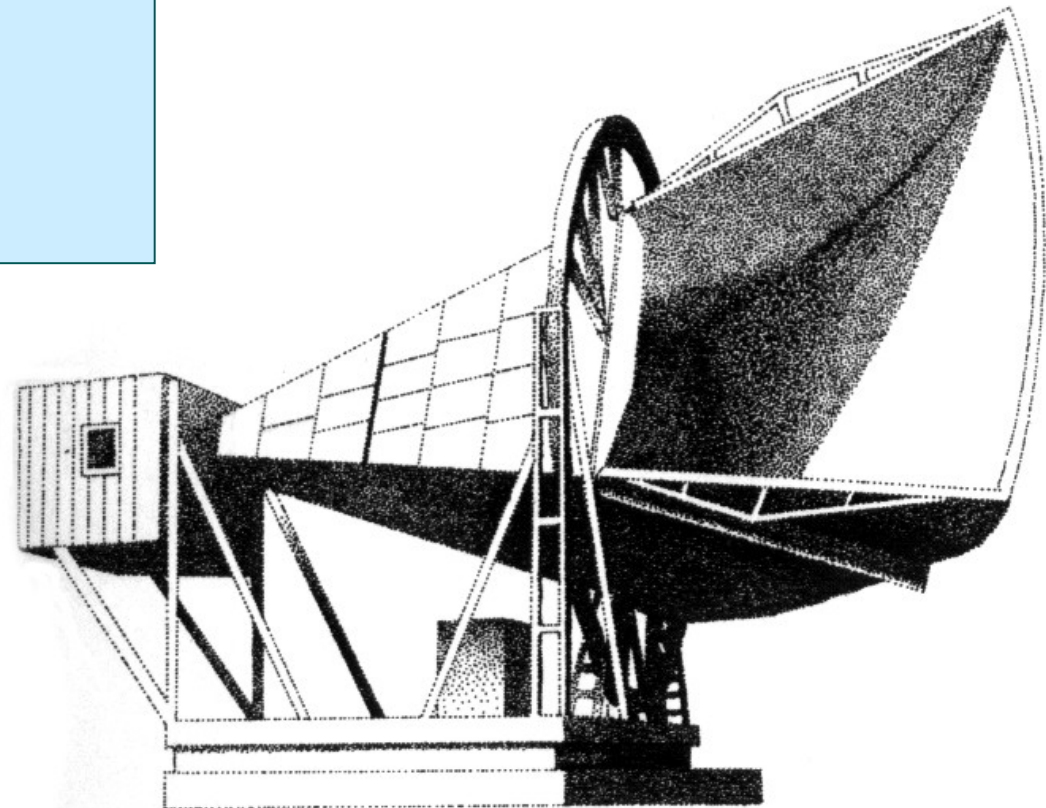
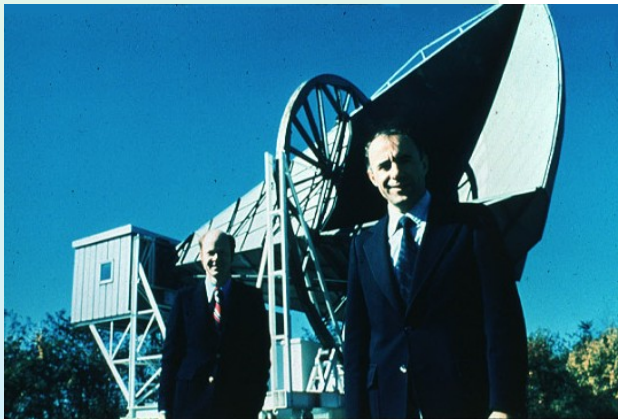
umístění: Murray Hill, New Jersey

vlastník: Bell Telephone Laboratories

sběrná plocha: 25 m²

citlivost dopředu/zpět: 3000:1

vlnová délka: 7,3 cm

Experimenty – reliktní záření

COBE

1989 vypuštění družice

1992 objev fluktuací reliktního záření

$$T = 2.73 \text{ K}$$

$$\delta T/T = 1/100\,000$$

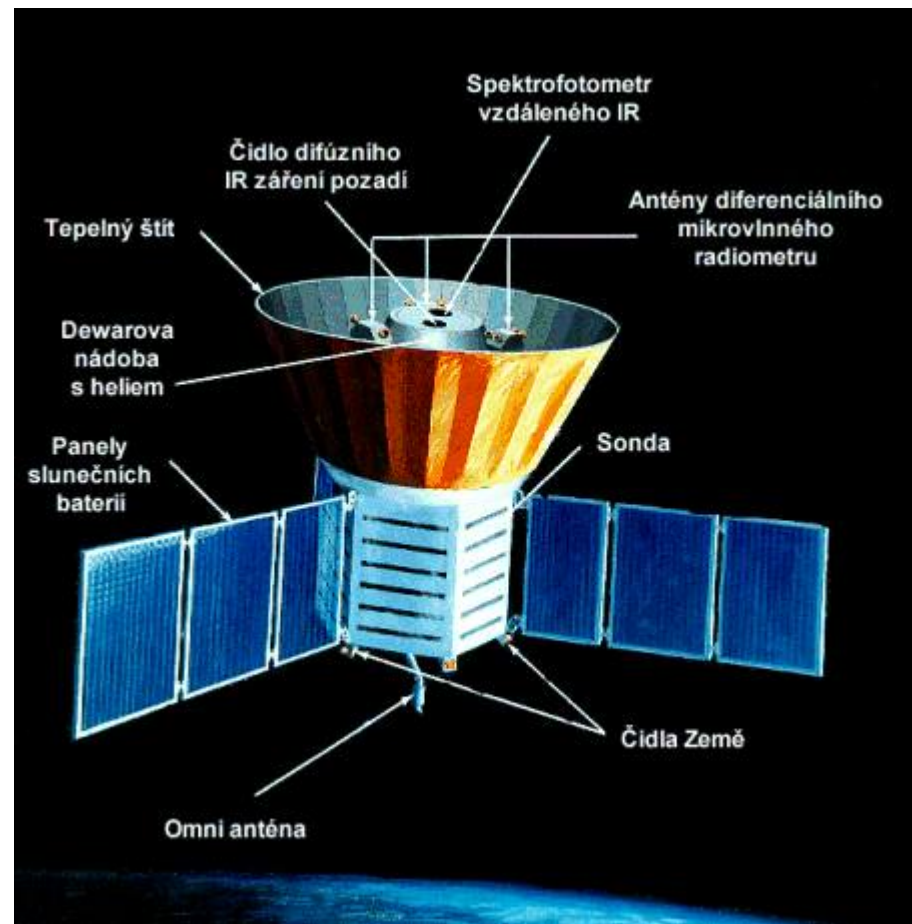
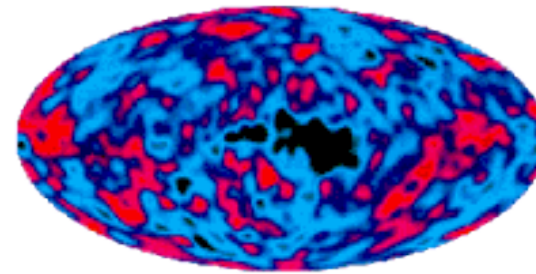
úhlové rozlišení 7°

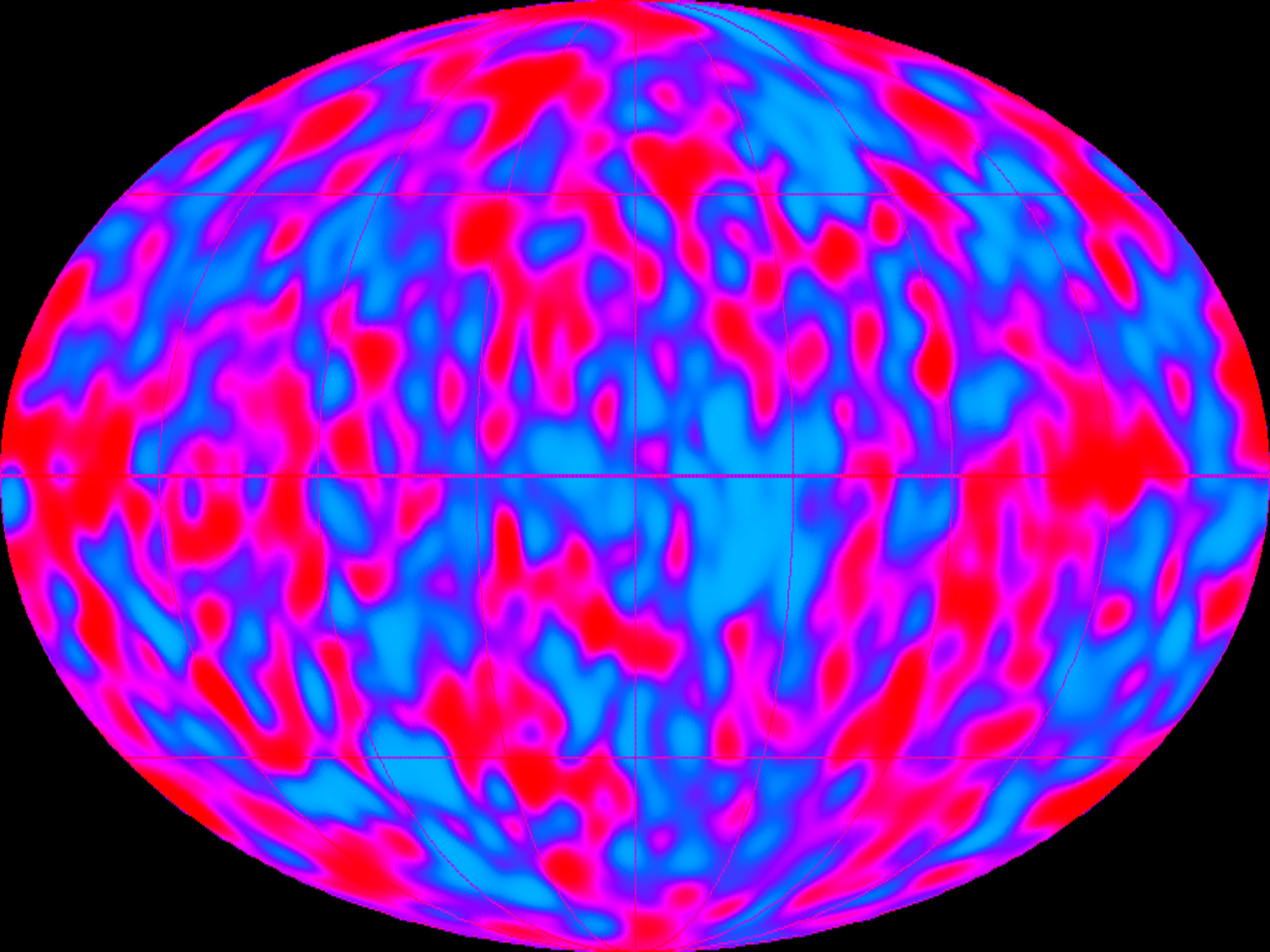
COBE 1992 (rozlišení 7°)

BOOMERanG 1998 (rozlišení $1/6^\circ$)

Microwave Anisotropy Probe 2001 ($0,3^\circ$)

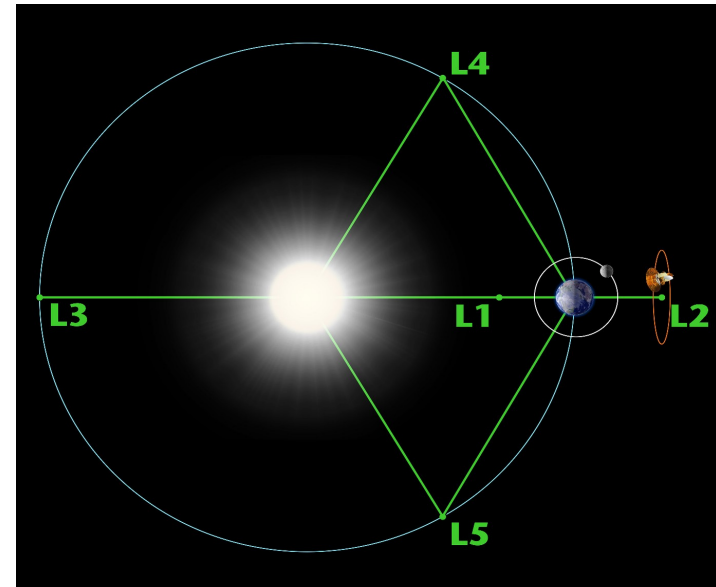
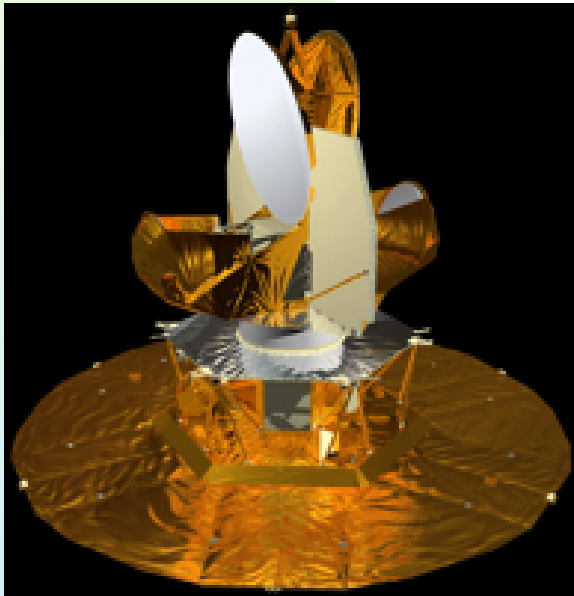
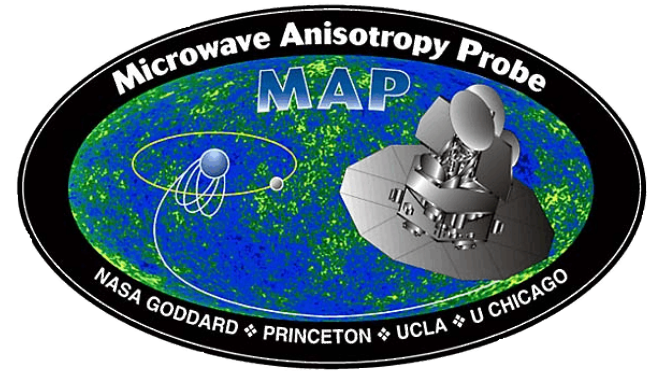
Planck 2008 ($0,17^\circ$)

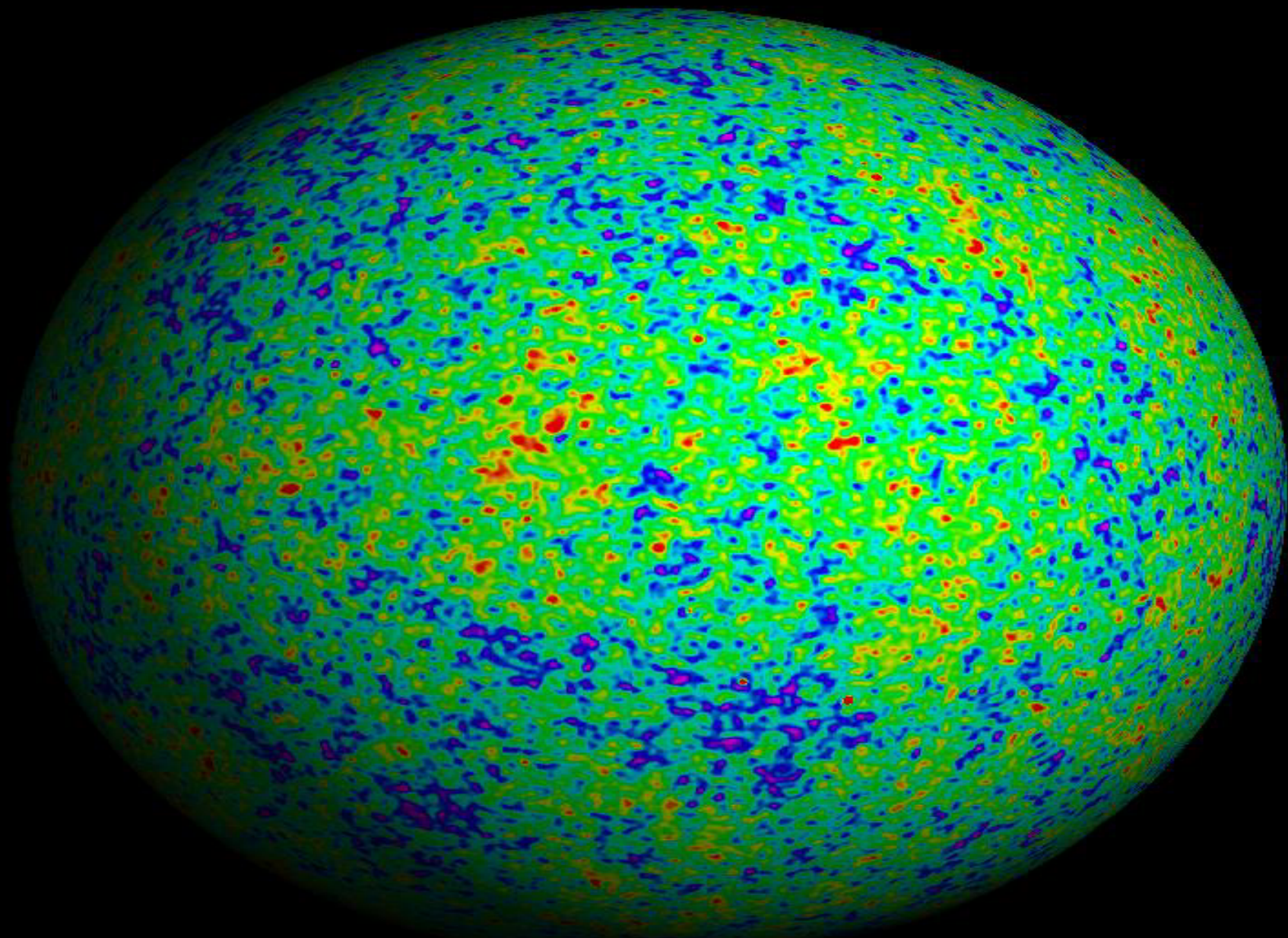

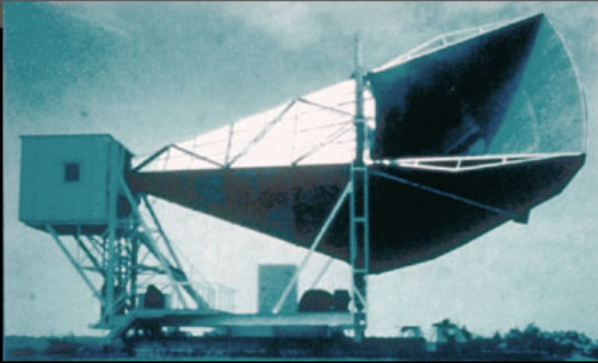
MAP – Wilkinson Microwave Anisotropy Probe

start: 30.6.2001
umístění: L2 Země-Slunce (1 500 000 km od Země)
na stanovišti: září 2001
pozorování: 24 měsíců
úhlové rozlišení: $0,3^\circ$
citlivost: 20 K
frekvenční pásmo: 22 GHz - 90 GHz (3 mm - 14 mm)
zrcadlo: $1,4 \times 1,6$ m
konečná hmotnost sondy: 830 kg

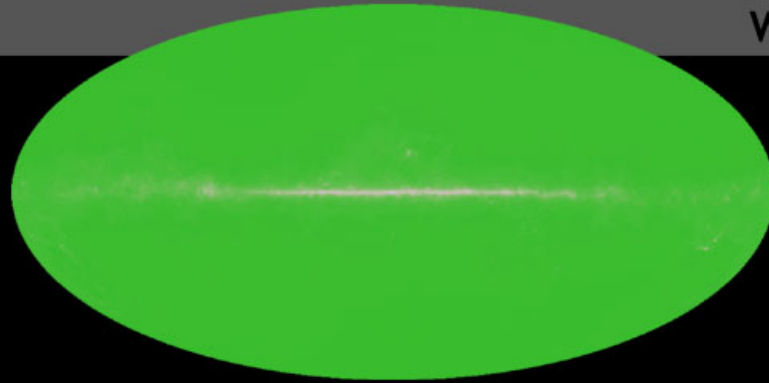

1965

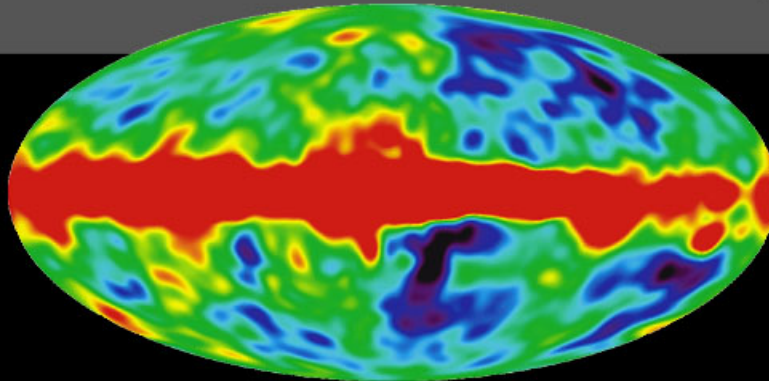

Penzias and
Wilson

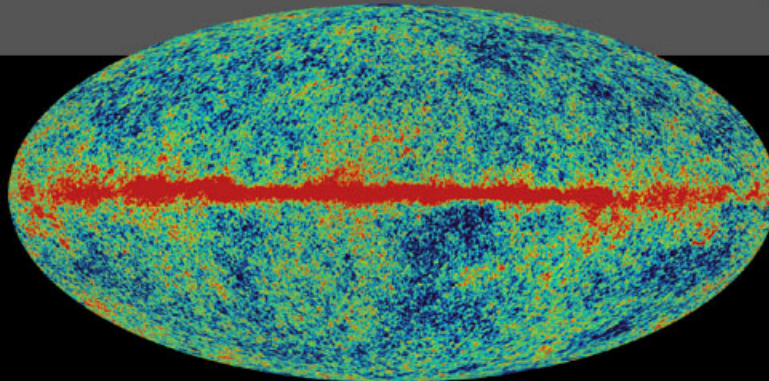
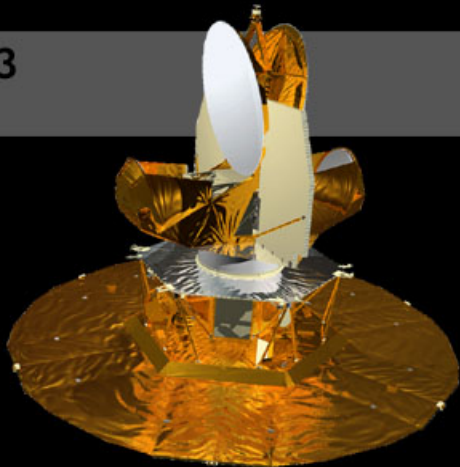
1992

COBE

2003

WMAP

Experimenty – velkorozměrová struktura vesmíru

SDSS: Sloan Digital Sky Survey

Nadace Alfreda Pritcharda Sloana, založena 1934

Galaxie do 23. magnitudy na čtvrtině severní oblohy

500 miliónů galaxií: pozice, jasnost a barva

1 milión galaxií: spektra

Stanice SDSS: Nové Mexiko, Sacramento Mountains

Dalekohled: průměru primárního zrcadla 2,5 m.

2dF GRS (2 degree Field Galaxy Redshift Survey)

AAT: zrcadlo o průměru 3,9 metru

Spektrograf: 2dF

Místo: Austrálie, 1 150 m n. m.

spektra více jak 260 000 galaxií

pořídí naráz spektra 400 objektů

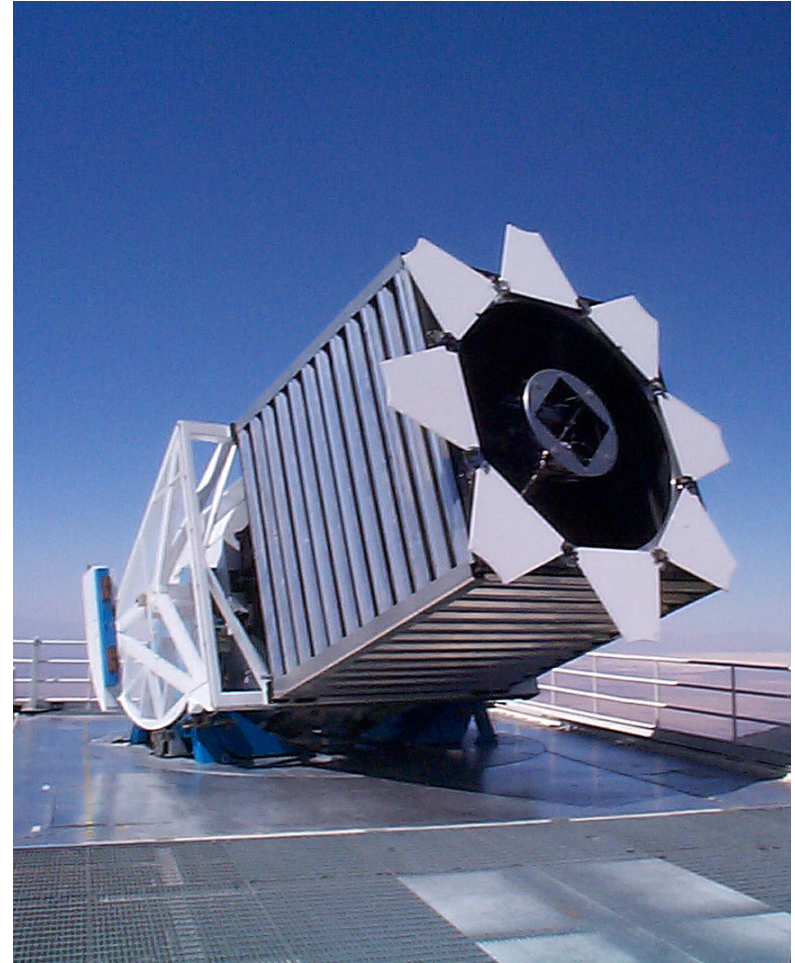
Velká stěna (1991)

Rozměry: 200×600 milionů l. y.

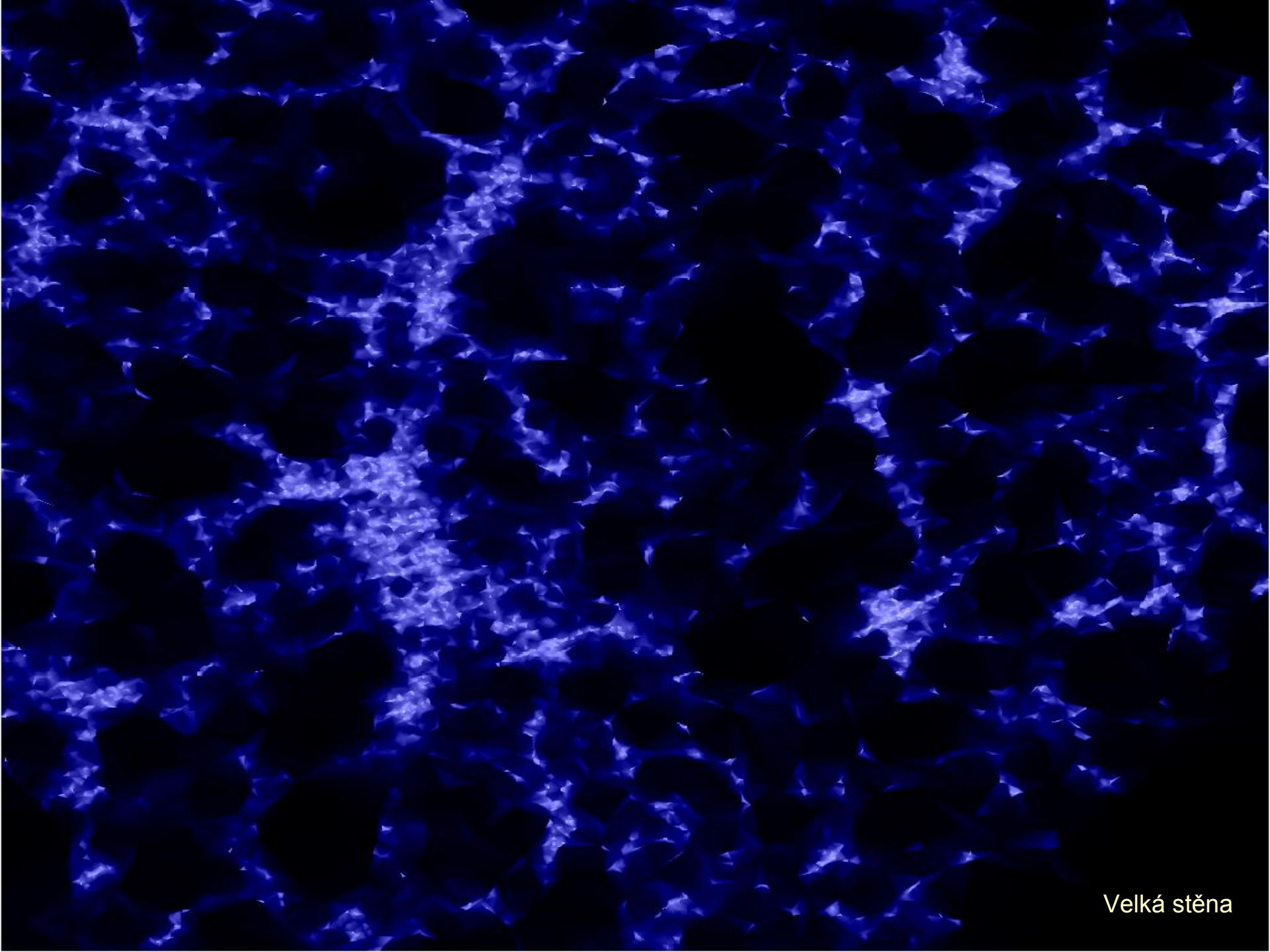
Tloušťka: 20 milionů l. y.

nadkupa ve Vlasech Bereniky

kupa v Herkulu

Přístroj pro přehlídku SDSS

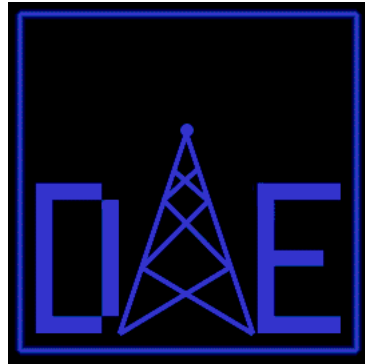

Velká stěna

Kandidáti na temnou energii

vakuová energie

kvintesence

modifikovaná
gravitace

Kandidáti – vakuová energie

- kvantové fluktuace polí
- virtuální páry částice-antičástice
- pole zajišťující narušení symetrií v přírodě

vakuum - netriviální dynamický systém
polarizace vakua
Lambův posuv
stínění náboje

vakuová energie: $\rho \sim \text{const}$
kosmologická konstanta Λ

předpověď: 10^{108} eV^4 (standardní model)
měření: 10^{-12} eV^4 (SN Ia, SDSS, fluktuace CMB)

Frank Wilczek: cosi nového je za dveřmi ...

Konstantní hustota znamená, že dříve dominovala hmota, v budoucnu temná energie, nyní obě entity řádově shodné

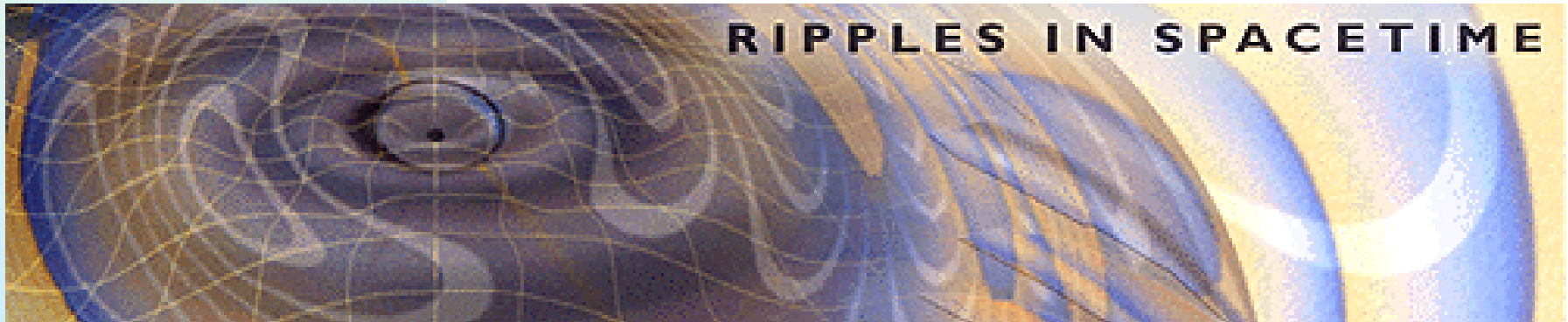
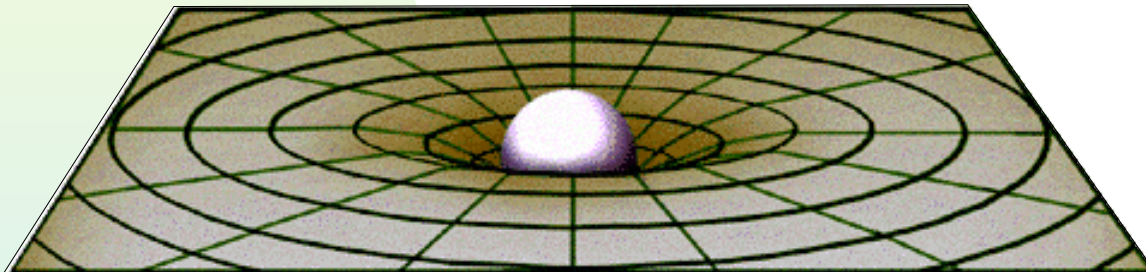

120 pppp

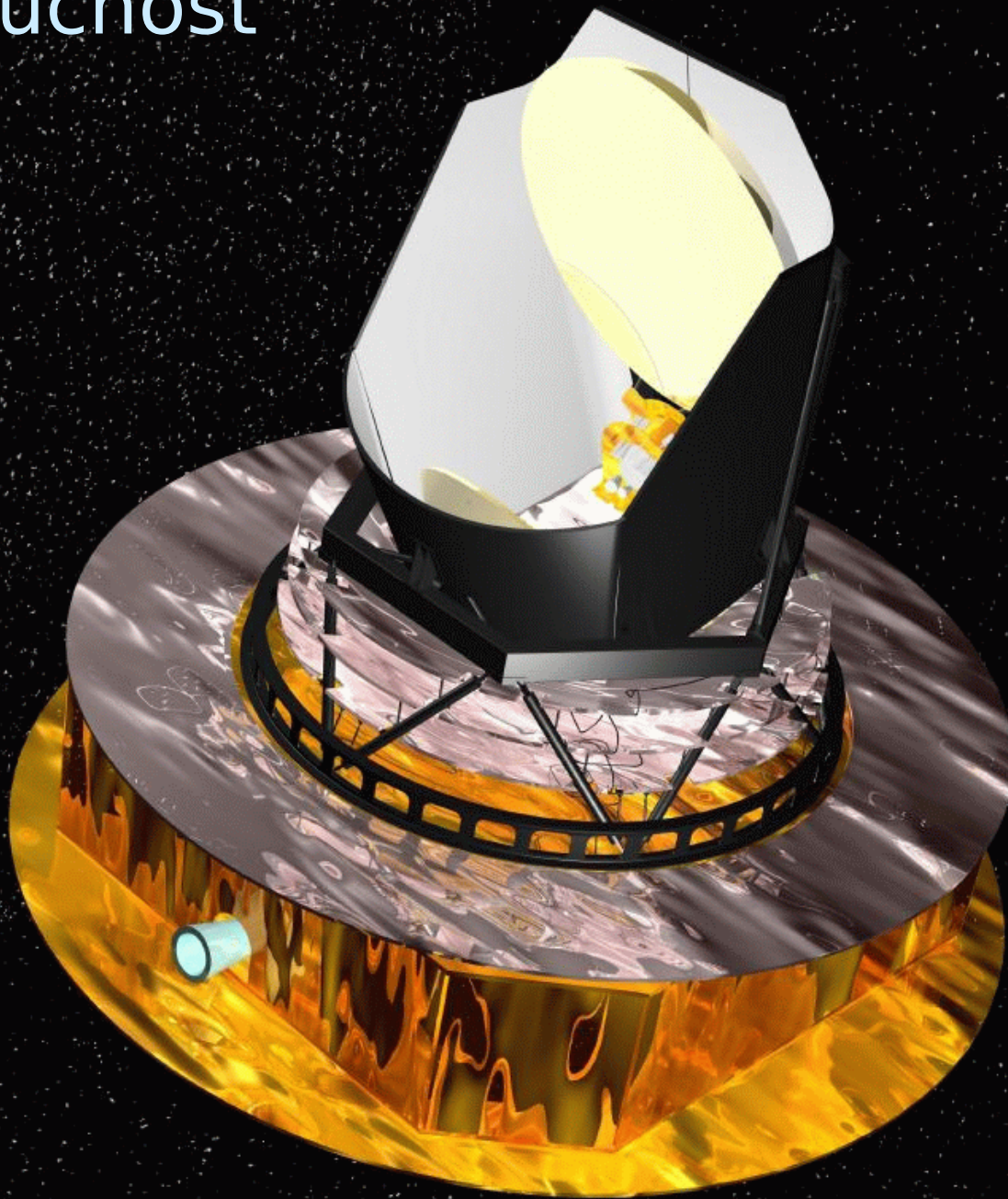
extradimenze, superčástice?

Kandidáti – modifikovaná gravitace??

- zakřivení světelného paprsku v gravitačním poli (1,75" u povrchu Slunce),
- gravitační čočky (první objevena v roce 1979),
- stáčení perihelia planet (zejména Merkuru 43" za století),
- gravitační červený posuv,
- zpoždění elektromagnetického signálu,
- kosmologický červený posuv,
- Lenseův-Thirringův jev (strhávání souřadnicové soustavy),
- gravitační vlny,
- černé díry,
- rozpínání vesmíru,
- neukleidovská geometrie časoprostoru.

Budoucnost

Planck - 2009
přesnost 0,17°

Planck & Herschel

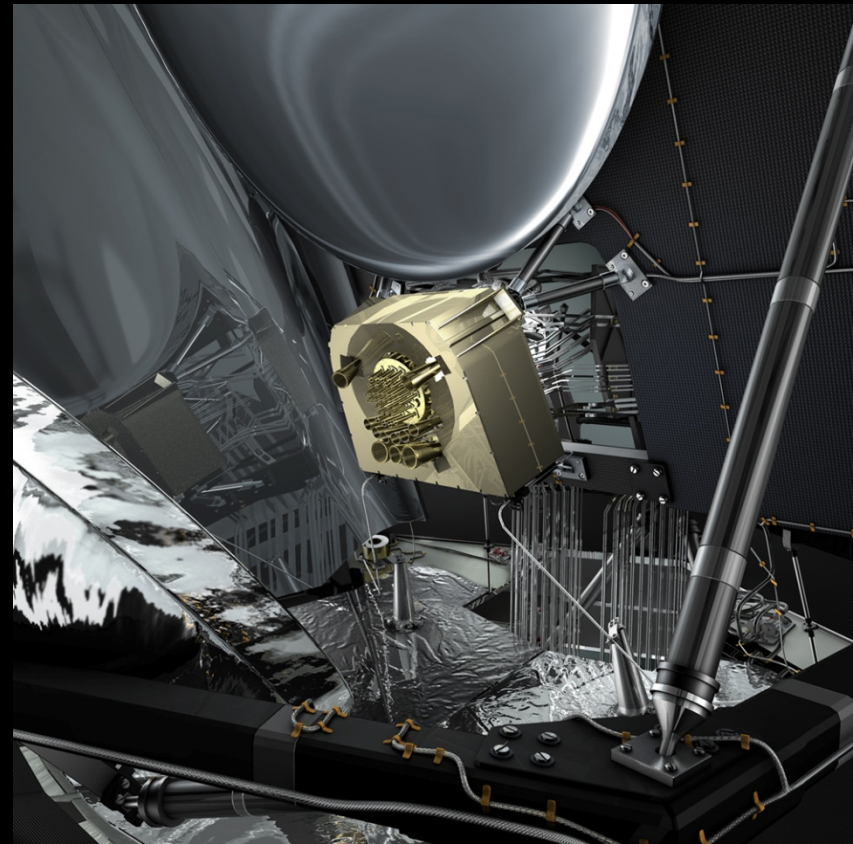
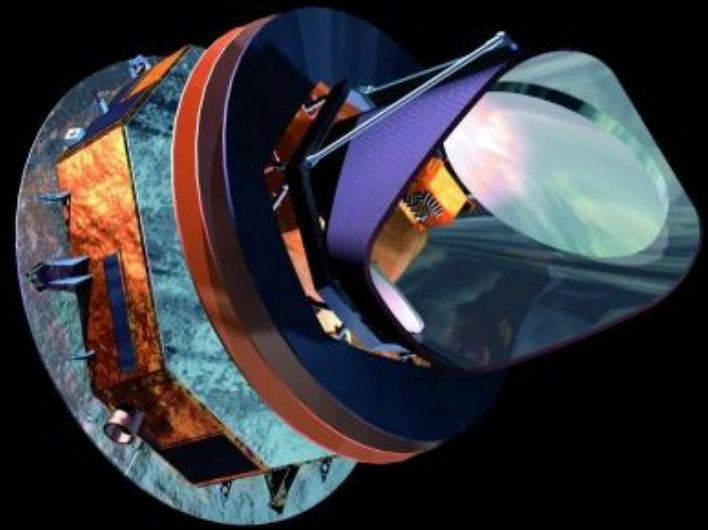

14. 5. 2009

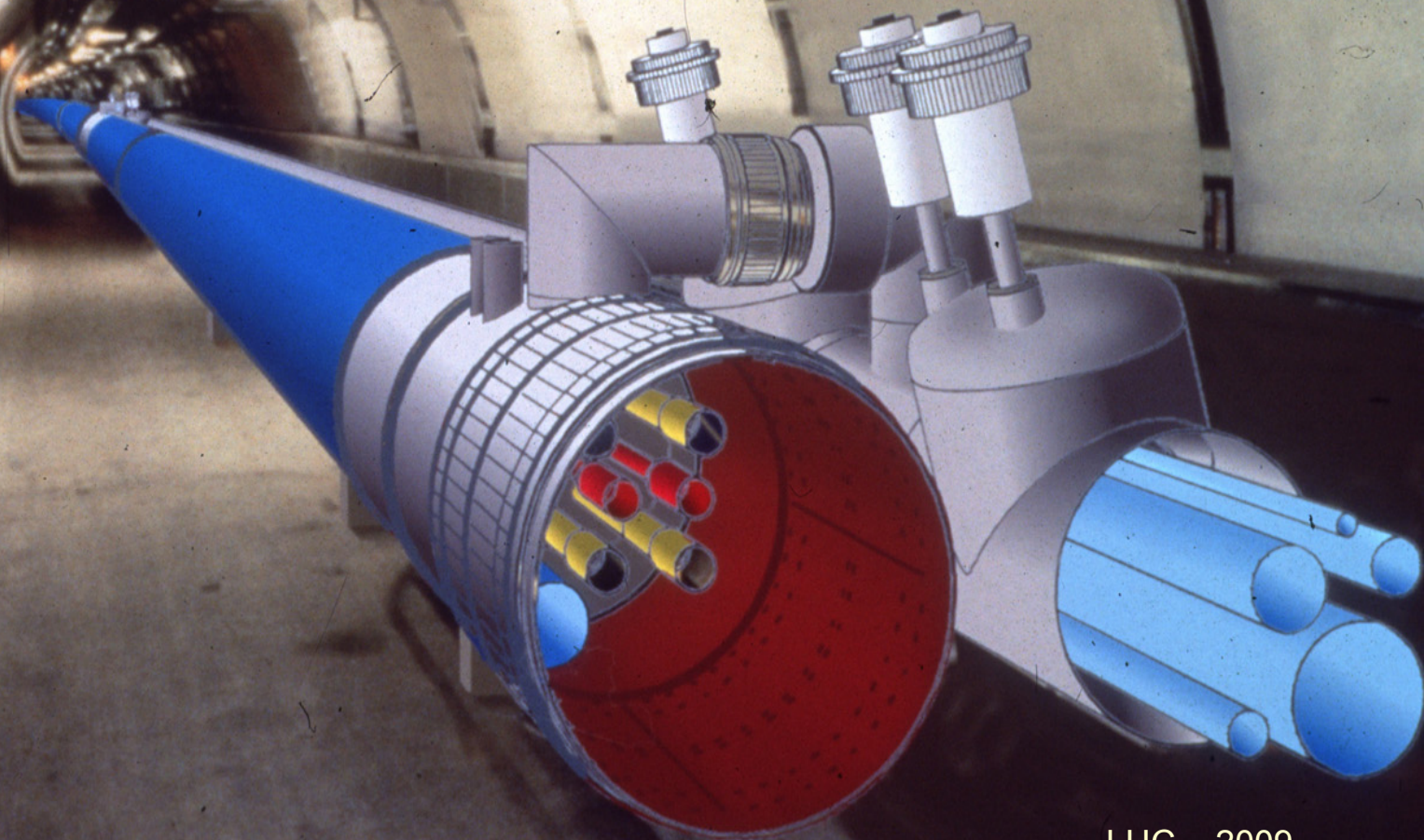

Planck

- zrcadlo: $1,9 \times 1,5$ m
  - hmotnost zrcadla 28 kg!!!
  - sonda: $4,2 \times 4,2$ m
  - hmotnost: 1900 kg
  - úhlové rozlišení: $0,17^\circ$
  - obor: mikrovlny až submilimetry
  - tepelné rozlišení: $2 \mu\text{K}$
  - životnost: 15 měsíců
  - teplota: $-273,05^\circ\text{C}$
  - cena: 700 milionů €
-
- 1 pasivní chladič (vyzařováním)
  - 3 aktivní chladiče:
    - 20 K Jet Propulsion Laboratory, USA
    - 4 K Rutherford Appleton Laboratory, UK
    - 0,1 K Institut Néel, Grenoble

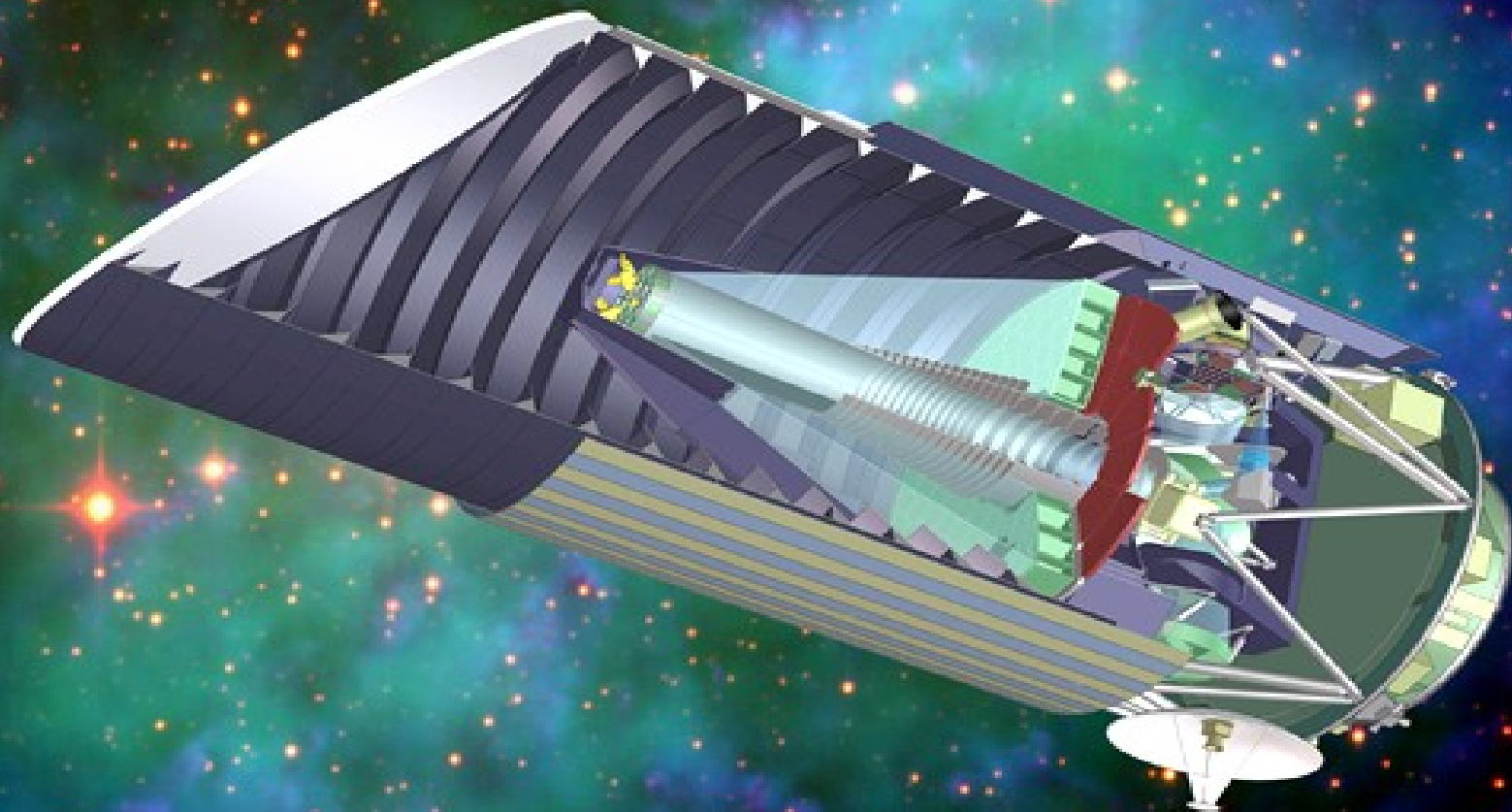

Budoucnost

LHC – 2009
14 TeV/nukleon

Budoucnost

SNAP (SuperNova / Acceleration Probe)
chlazený dalekohled o průměru 2 m

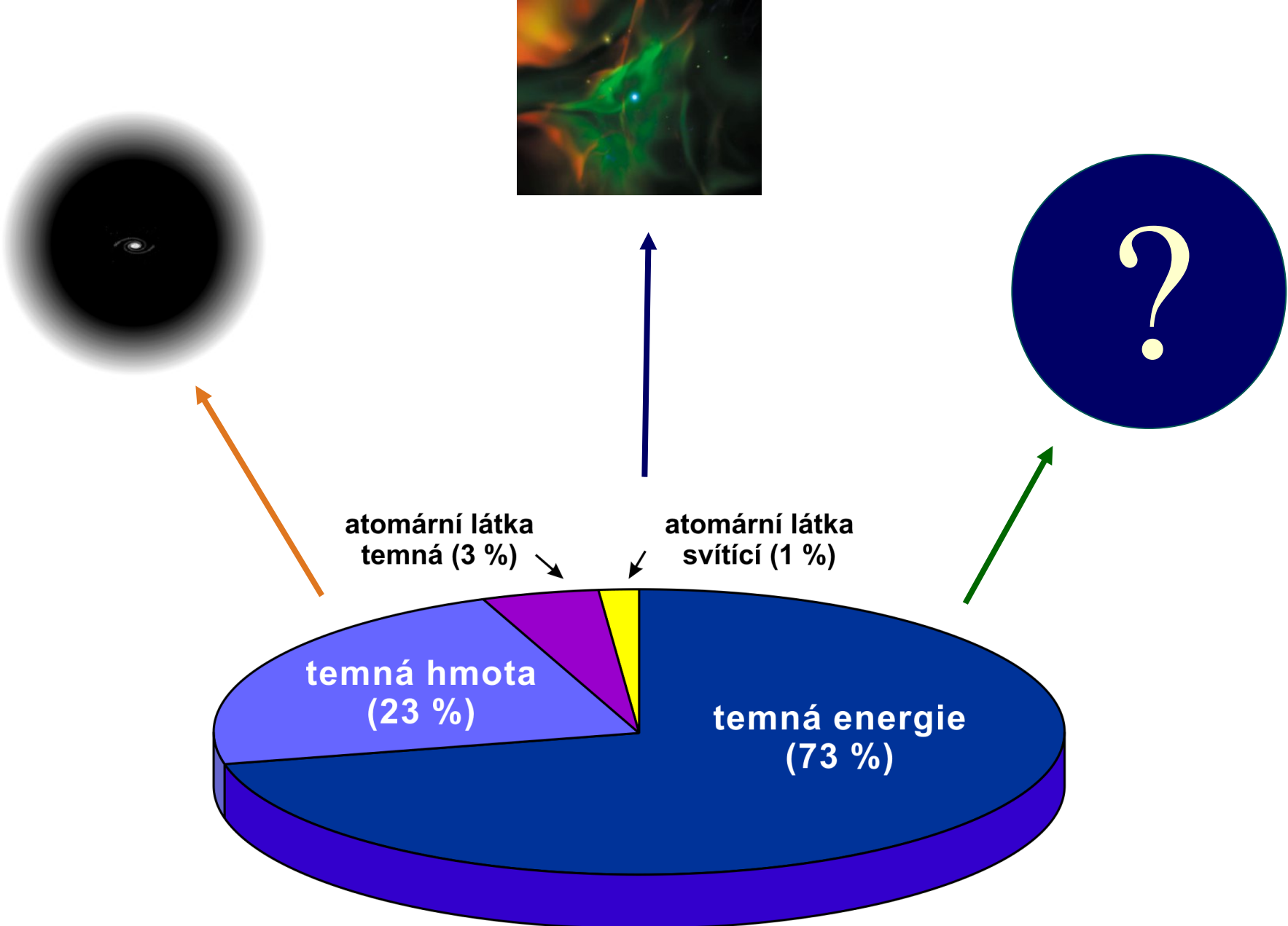
Temná hmota (23 %)

Složení vesmíru

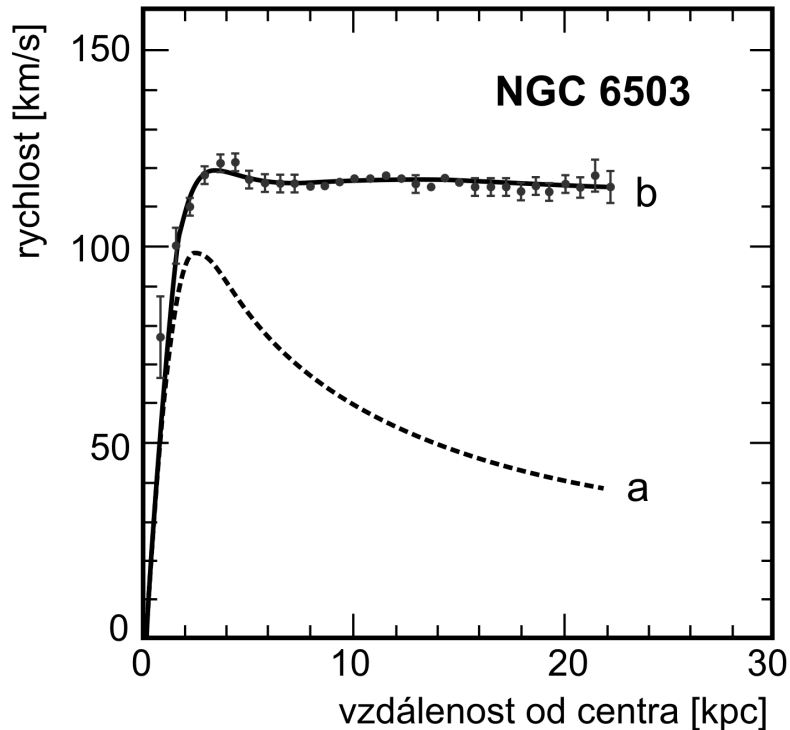

Temná hmota

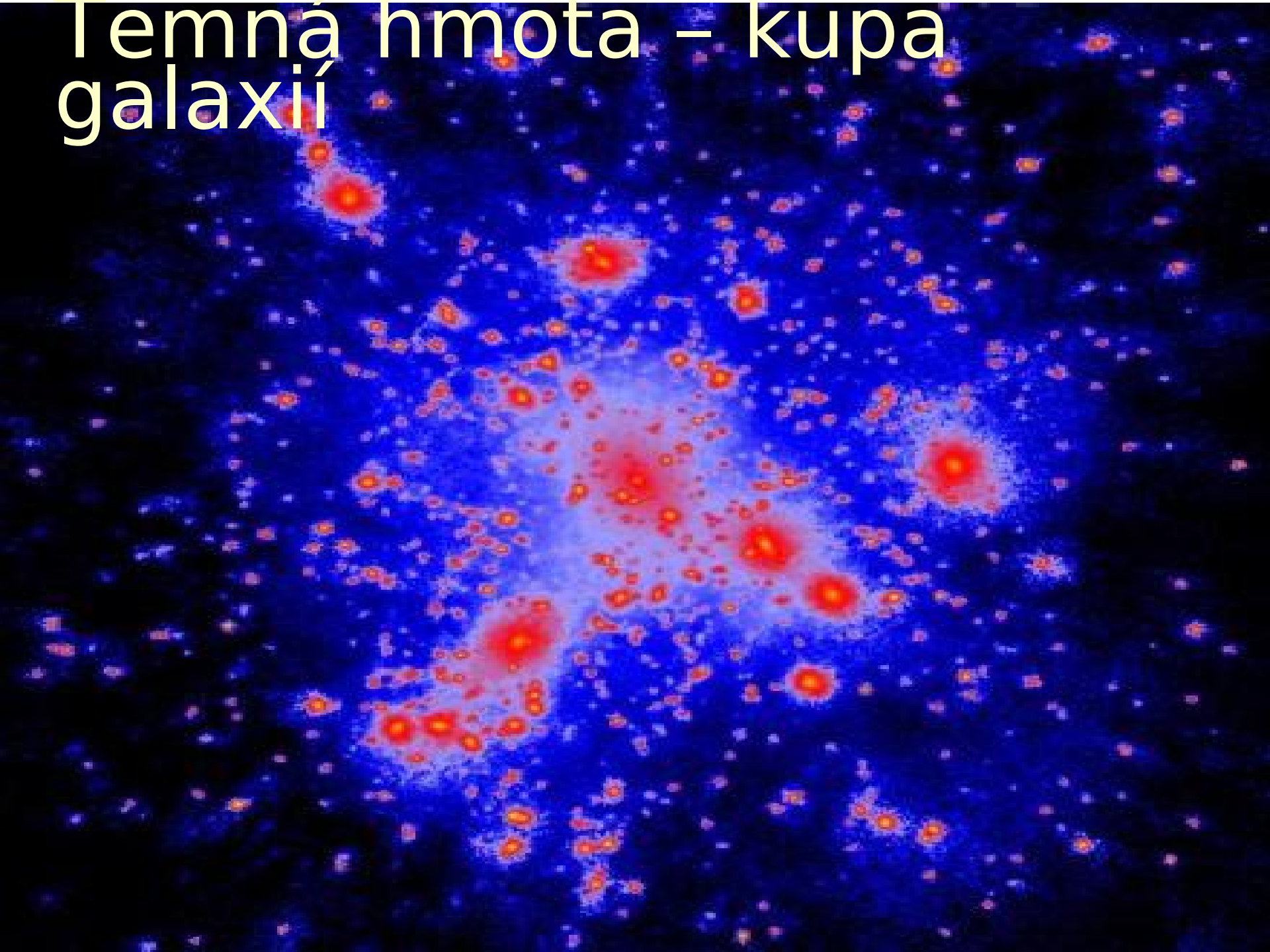
- 1934, F. Zwickey - nesoulad rotačních křivek kup galaxií kupa Vlasy Bereniky)
- nejpřesnější měření na vlně 21 cm
- 50% hmoty galaxií, 23% hmoty vesmíru

Fritz Zwickey (1898-1974)

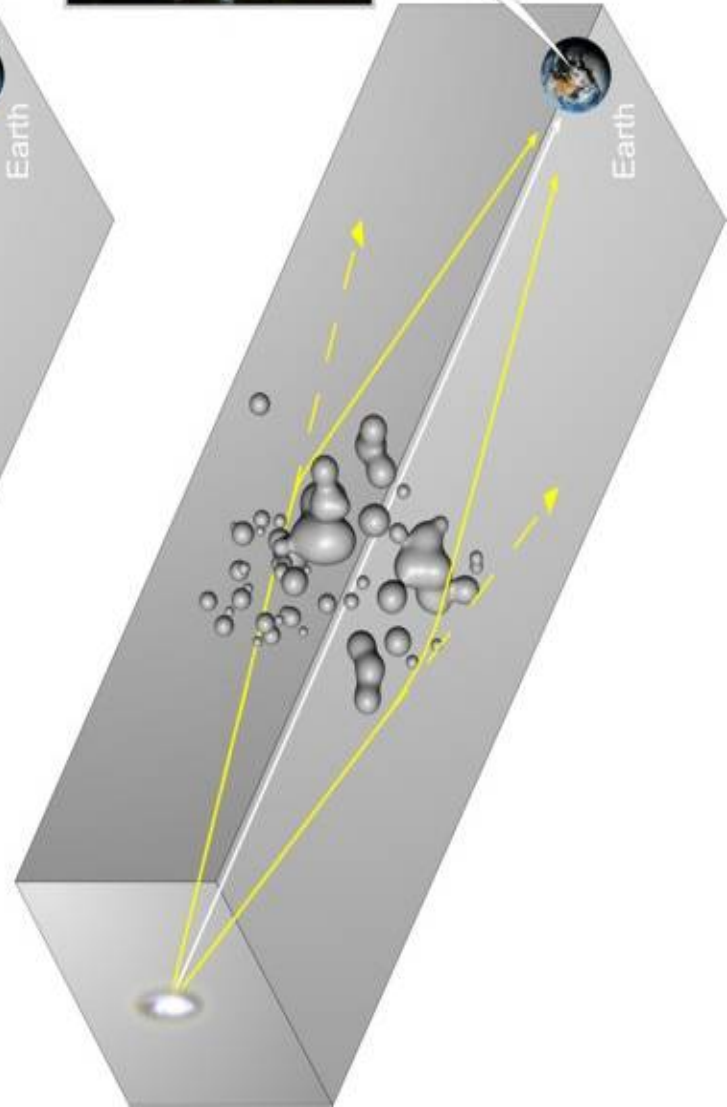
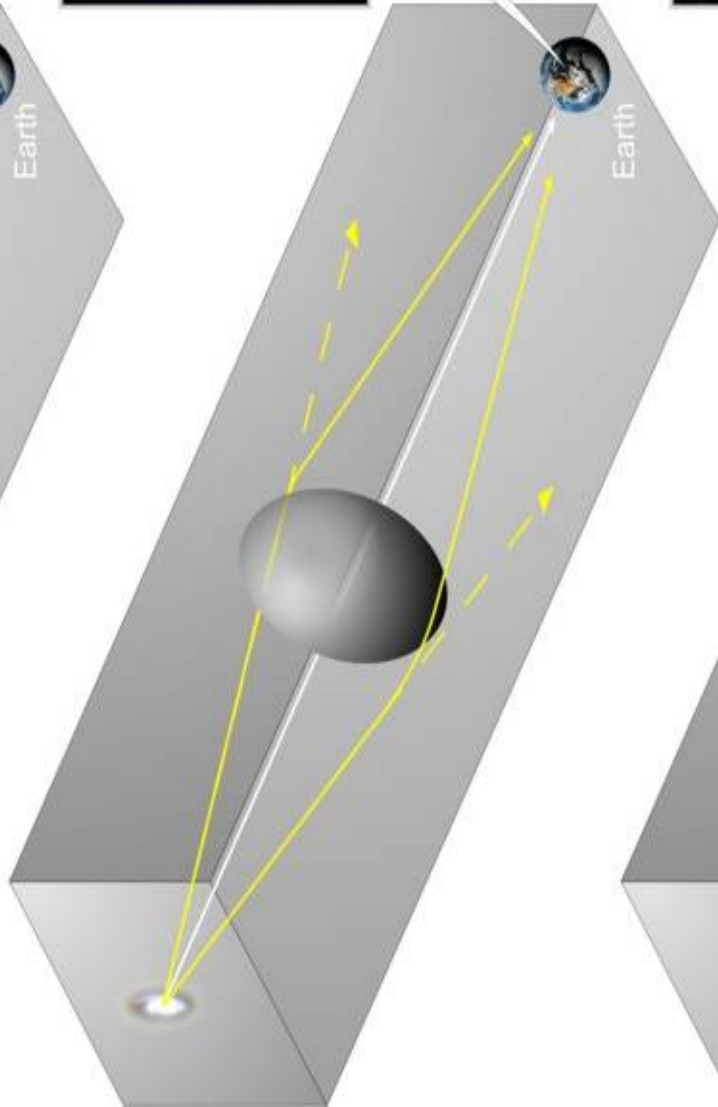
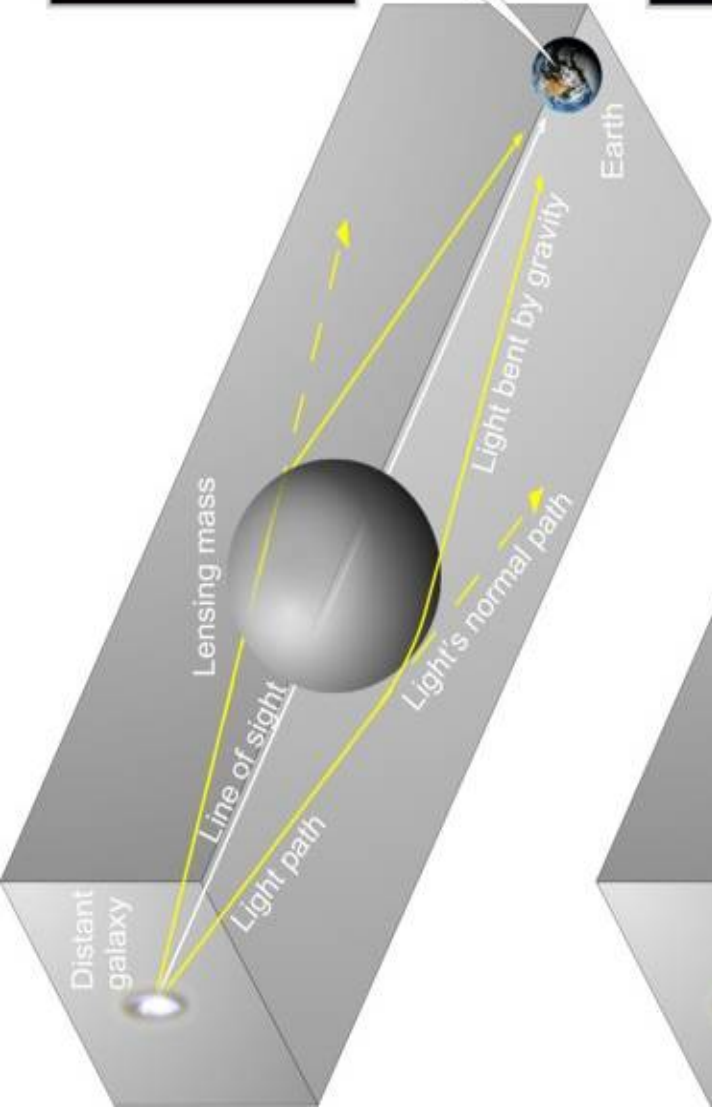
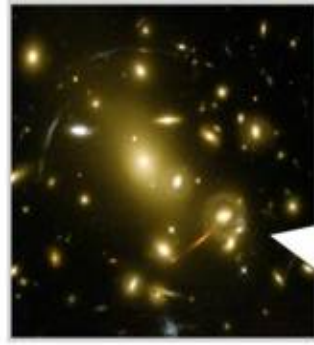
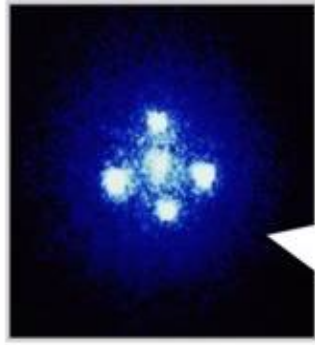
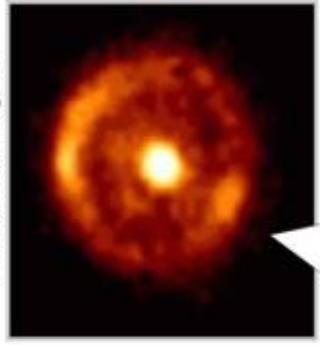
Temná hmota – kupa galaxií

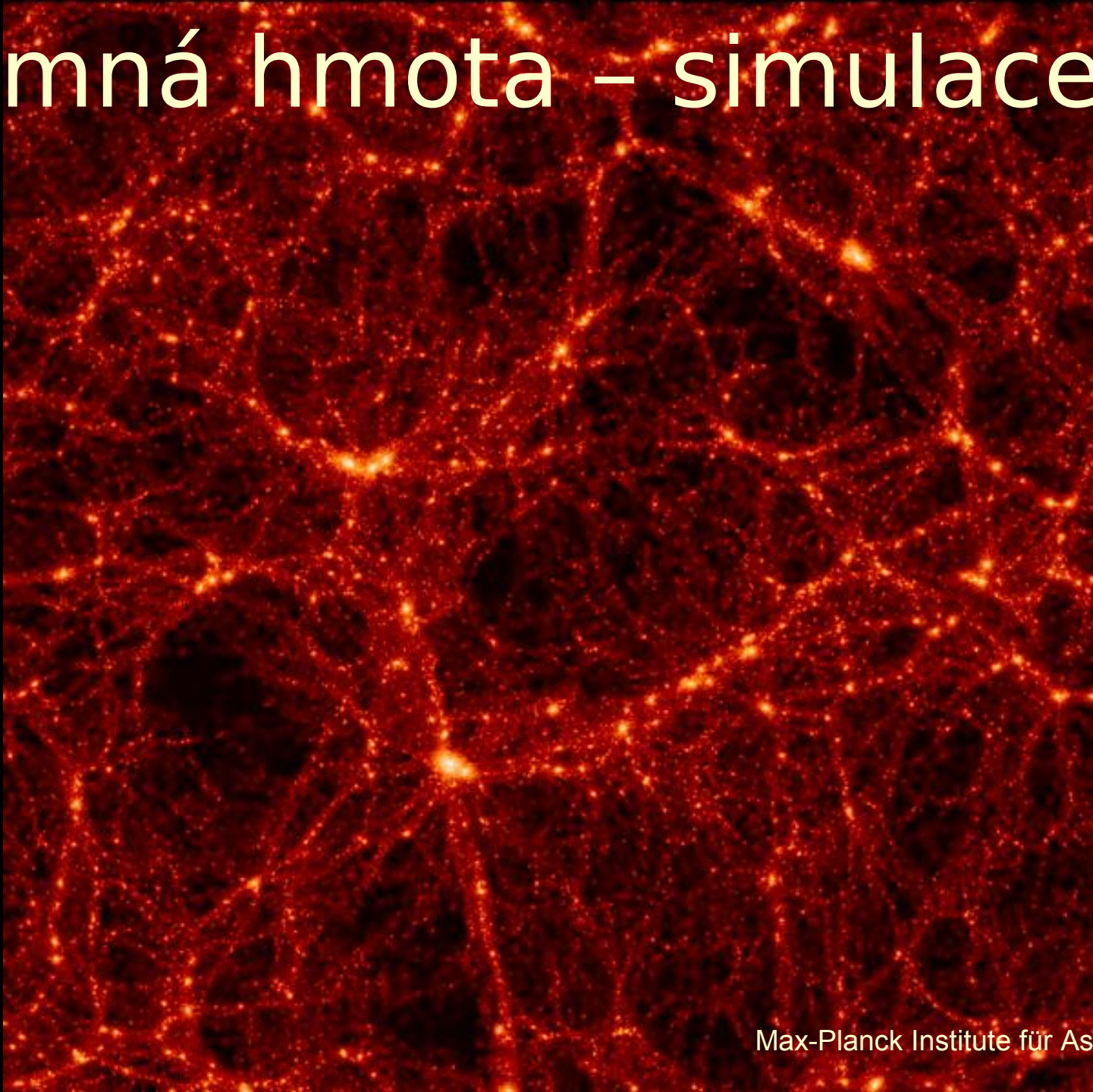
Temná hmota – kupa galaxií

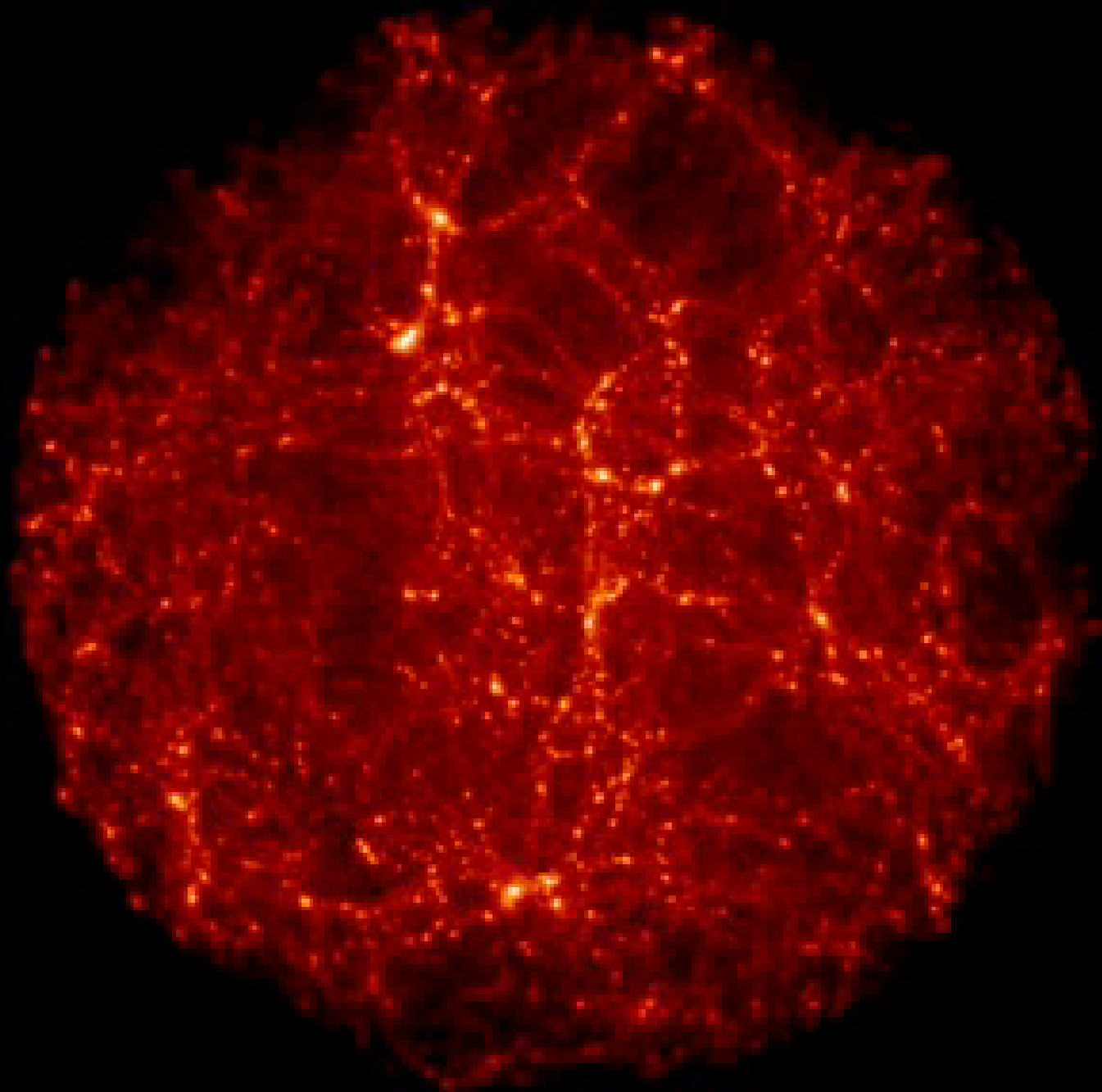

Obrázek gravitačně čočkující kupy galaxií pořízený HST byl zpracován v roce 2005 speciální technikou na univerzitě v Yale. Z efektu gravitačních čoček na jednotlivé členy kupy byla dopočtena temná hmota, která v kupě musí být. Na obrázku je zobrazena modrou barvou. Je vidět, že obklopuje jednotlivé galaxie v kupě.

Temná hmota - simulace

- **CDM (Cold Dark Matter)** - chladná temná hmota. Tvoří většinu temné hmoty. Každá malá porucha rozložení hustoty přitahuje pomalé částice CDM a ty ji ještě prohlubují. Vznik struktur „*zdola nahoru*“.

- **HDM (Hot Dark Matter)** – horká temná hmota, menší část, jinak by zabránila vytvoření struktur ve vesmíru. Částice HDM by jakoukoli malou poruchu v rozložení hmoty velmi záhy vyhladily. Vesmír s HDM proto může struktury tvořit jen „*shora dolů*“.

Temná hmota

Nebaryonová (23%)

- neutrino (HDM)
- wimpsy (CDM)
- wimpzilly (CDM)
- axiony (CDM)

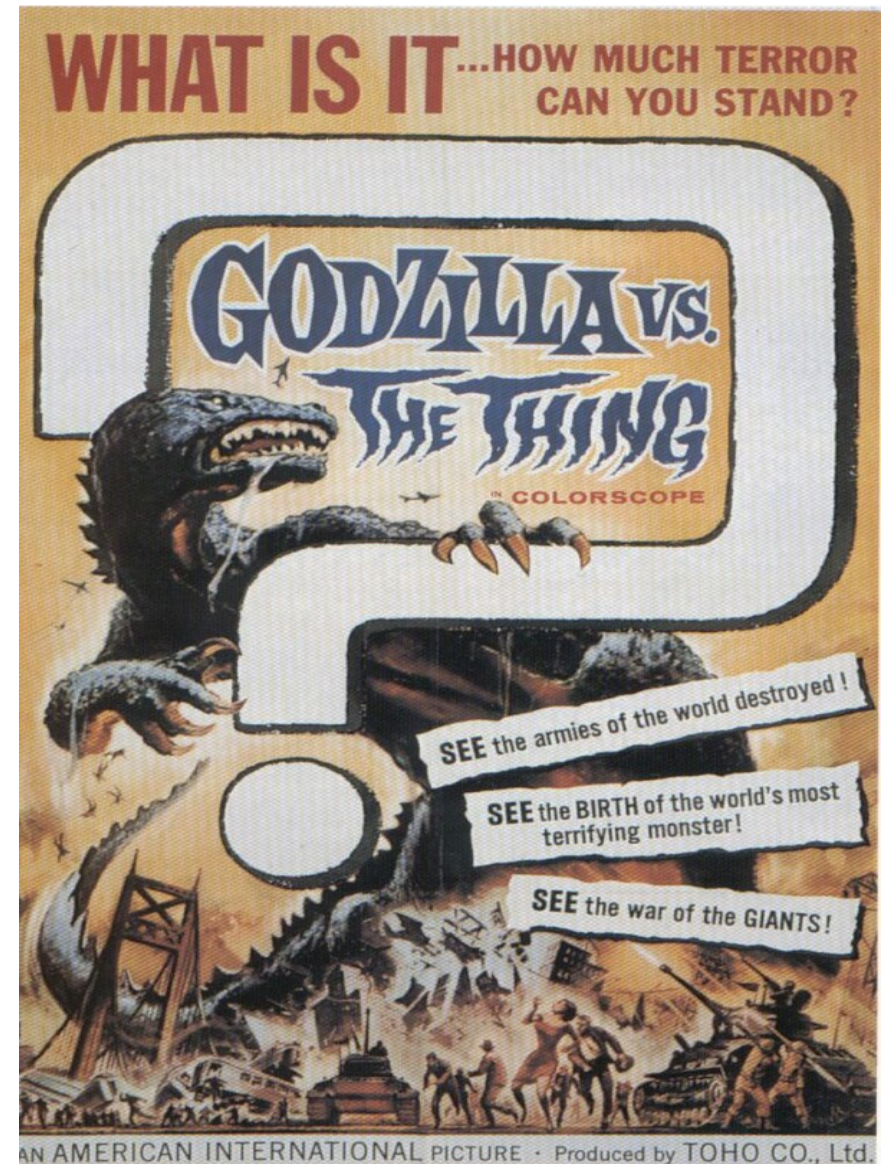
Baryonová (3%)

- bílí trpaslíci
- neutronové hvězdy
- červení trpaslíci
- černé díry
- objekty planetárního typu
- machos

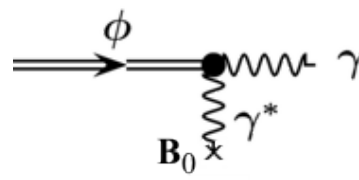
Nebaryonová temná hmota

- **Neutrino.** Objev 1956. Oscilace 1998. $300/\text{m}^3$. Oddělení v 1 sec po Velkém třesku. Max 2% celkové hustoty hmoty-energie. HDM
- **Wimpy** (Weakly Interacting Massive Particles). Reliktní levotočivé superčástice. Více jak 50 GeV. $500/\text{m}^3$. Tok $10\,000/\text{cm}^2\text{s}$, 220 km/s, s-neutrino (neutralino). CDM.
- **Wimpzilly.** Hmotnější verze wimpů, poinflační relikty. Hmotnost stomiliardkrát vyšší než je hmotnost atomu, tedy 10^{12} GeV až 10^{16} GeV. Snadnější detekce. Rainer Dick, Edward Kolb a Pasquale Blasi. CDM.
- **Axiony.** Souvisí s nenarušením CP symetrie v silné interakci. Předpověděl Frank Wilczek. CDM.

Axiony

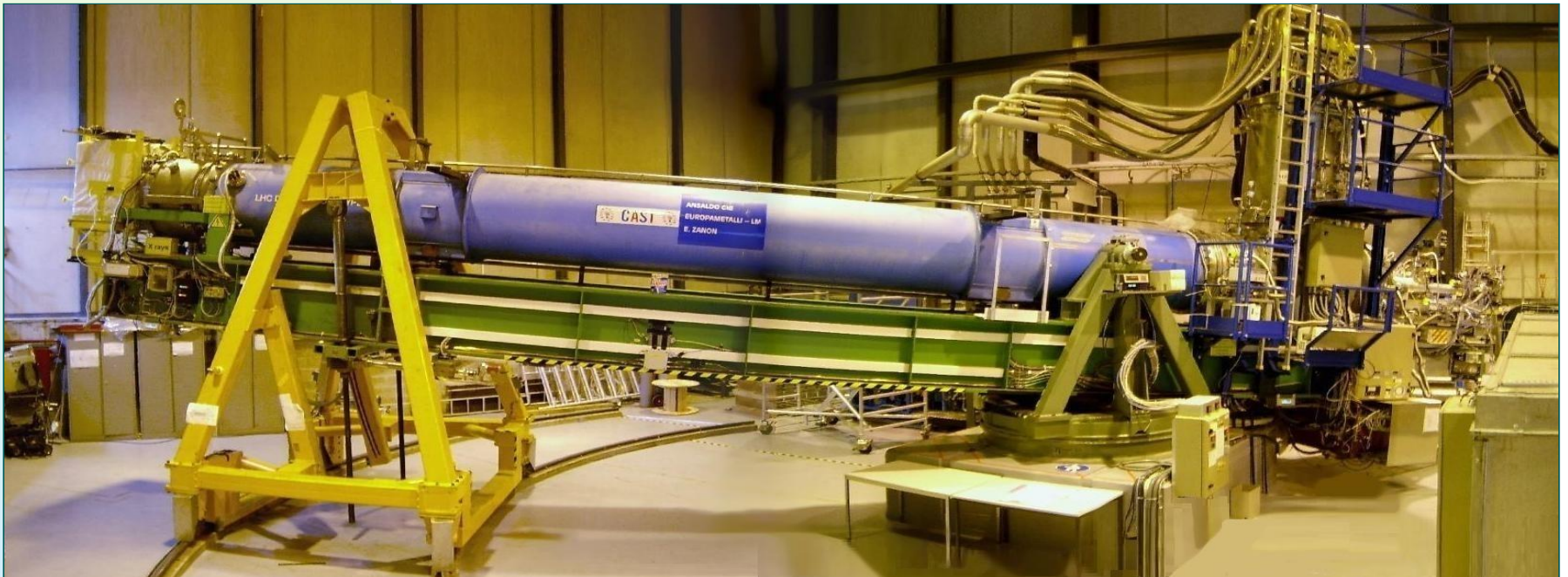
Málo hmotné bosony se spinem 0 postulované kvantovou chromodynamikou. Souvisí s narušením Peccei-Quinnovy symetrie v silné interakci. Navrženy Frankem Wilczekem v roce 2004. Jsou jedním z kandidátů na temnou hmotu. Interagují především slabou interakcí.

CAST (Cern Axion Solar Telescope)

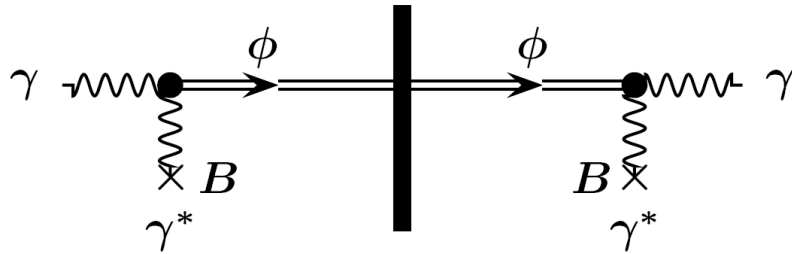
Hledání axionů přicházejících ze Slunce. Primakovův jev. Magnet 9 T, délka 10 m (LHC), detektory ABRIXAS. Svisle pohyb $\pm 8^\circ$, vodorovně $\pm 40^\circ$. Axiony nepozorovány. 1,5 h ráno a večer.

Frank Wilczek (1951)

Axiony

VUV - FEL (Vacuum UltraViolet - Free Electron Laser)

Experiment připravovaný v DESY (Deutsches Elektronen SYNchrotron) v Německu. Znovuobjevení světla za stěnou.

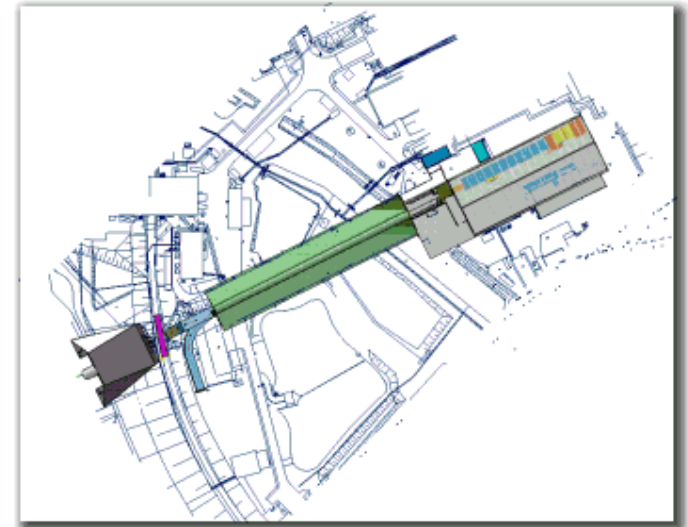
12 dipólových magnetů, každý 2.24 T (6+6),
 $BL = 27.66$ Tm. Laser laditelný od XUV po měkké RTG.
Postaví před laboratoří, nevejde se tam.

Nový název (6.4.2006):

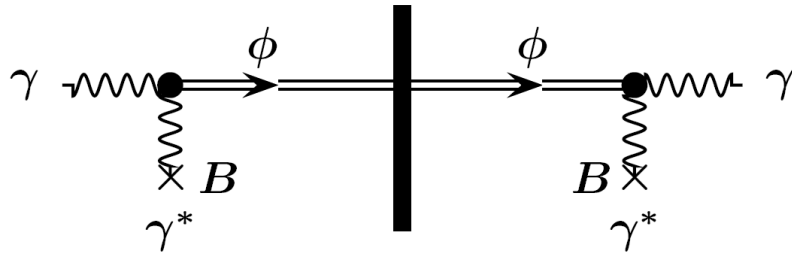
FLASH (Free-electron LASer in Hamburg)

Další název (2007):

ALPS (Axion Like Particle Search)

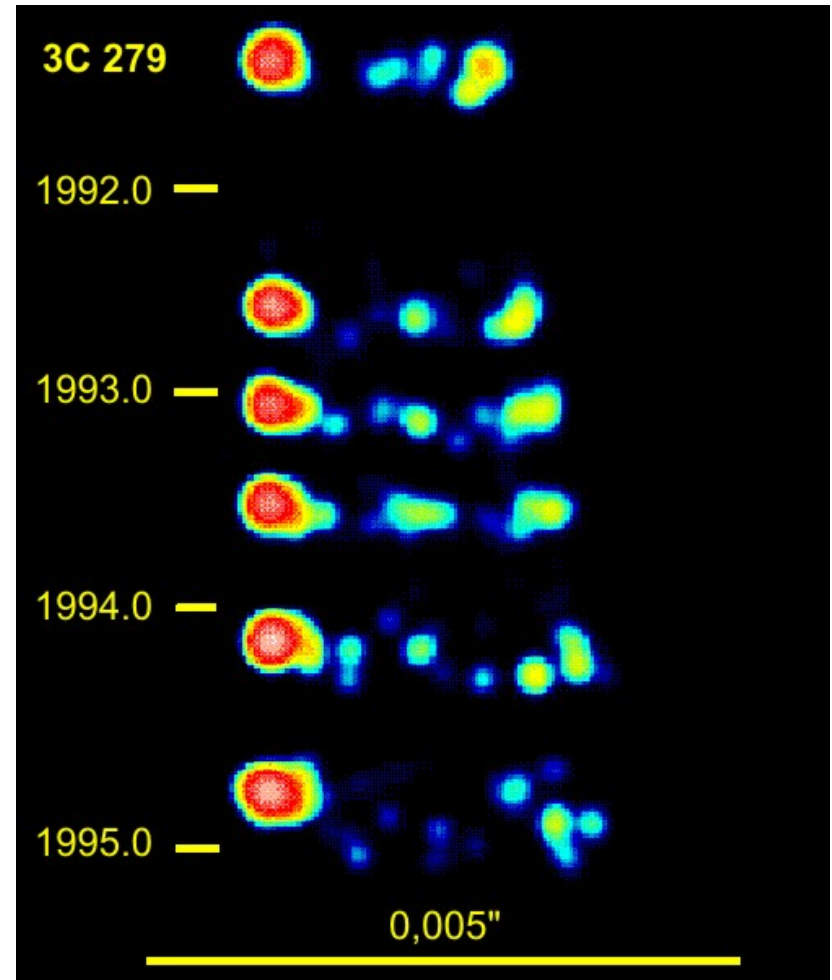
Axiony

3C 279

2007: Malcolm Fairbairn z CERNu, Timur Rashba z MPI a Sergey Troitsky z RAS – nový experiment

Kvazar je každý říjen na spojnici kvazar–Slunce–Země a dochází tedy k jeho zákrytu Sluncem. Lokální mg pole na povrchu Slunce fotony konvertuje na axiony a zpět. Podle PVLAS 2 % fotonů projdou. GLAST

Tabulka kosmologických parametrů (WMAP, CBI, ACBAR, 2dF)

Parametr	Označení	Hodnota	Poznámka
Hubbleova konstanta	H	$(71 \pm 4) \text{ km s}^{-1} \text{ Mpc}^{-1}$	$h = 0,71 \pm 0,04$
Tenzorový-skalární poměr	r	$< 0,53$	možná 0
Čas rekombinace	z_{rc}	$1\,088 \pm 2$	$\sim 380\,000 \text{ let}$
Čas reionizace	z_{in}	17 ± 5	$t_{\text{in}} \sim 2 \times 10^6 \text{ let}$
Podíl tlak/hustota pro temnou energii	w	$< -1; -0,78)$	
Podíl baryonové hmoty	Ω_{B}	$(4,3 \pm 0,2) \%$	
Podíl temné hmoty	Ω_{DM}	$(23 \pm 2) \%$	
Podíl temné energie	Ω_{Λ}	$(73 \pm 4) \%$	
Podíl záření	Ω_{R}	$0,046 \%$	
Podíl hmotných neutrin	Ω_{N}	$\sim 0,1 \%$	dolní hranice
Celková hmota-energie	Ω_{TOT}	$1,02 \pm 0,02$	snad plochý (1)
Stáří vesmíru	t	$(13,4 \pm 0,3) \times 10^9 \text{ let}$	